

Қазак әдебиеті

10

2-Бөлім

С. Ч. Тұрсынғалиева, Г. Д. Рыскелдиева

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ

2-бөлім

Арнайы мектептердің (сыныптардың)
көру қабілеті бұзылған (нашар көретін)
10-сынып оқушыларына арналған оқулық

Қазақстан Республикасының
Оқу-ағарту министрлігі ұсынған

А. Байтұрсынұлы атындағы
Тіл білімі институтының
сарапшыларымен келісілді

Алматы
2022

ӨОЖ
КБЖ
Т

Төмендегі оқу басылымы бойынша басылады:

Тұрсынғалиева С. Ч. т.б.

Т Қазақ әдебиеті. Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық. С. Ч. Тұрсынғалиева, Г. Д. Рыскелдиева. – Нұр-Сұлтан: «Арман-ПВ» баспасы, 2019. – 272 б.

Қазақстан Республикасының Оқу-ағарту министрлігінің тапсырысы бойынша «ӘБЕО орталығы» ЖШС-інде үлкейтілген қаріпке бейімделген. 2 бөлімді. / 2-бөлім. – Алматы, 2022. – 248 б.

ISBN
2-бөлім. – 248 б.
ISBN

ӨОЖ
КБЖ

ISBN (2-бөлім)
ISBN (Жалпы)

© Тұрсынғалиева С. Ч.,
Рыскелдиева Г. Д., 2019
© «Арман-ПВ» баспасы, 2019

Шартты белгілер:

Әдебиет теориясы – әдебиеттану ғылымының түсініктері

Тыңдалым – шығармалар үзінділерінің аудионұсқасы

Тапсырма – әдебиет теориясын меңгерту тапсырмалары

XXI ғасыр оқырманына – қосымша оқуға ұсынылған әдебиеттер

II тарау

АДАМ ЖАНЫНЫҢ ҚҰПИЯСЫ

Бұл бөлімнен сендер:

– Б. Майлиннің «Шұғаның белгісі» хикаятының тақырыбы мен идеясын анықтайсыңдар, шығарманың композициялық амалдарын талдайсыңдар;

– Ғ. Мүсіреповтің «Ұлпан» романы қазақ прозасындағы ана бейнесін жасаудағы шоқтығы биік өнер туындысы екенін білесіңдер;

– Ақын Т. Айбергеновтің сағыныш тұнған жыр жолдарын оқу арқылы өмірді сүйеге, тылсым дүниемен сырласуға үйренесіңдер, құпияға толы ақын әлеміне үңілесіңдер;

– Сиқыры мен сыры мол Ф. Оңғарсынованың «Өлең, мен сені аялап өтем» өлеңіндегі автор бейнесінің идеялық рөлін танысыңдар.

Бейімбет Майлин әңгімелерінде терең шыншылдық бар, адам бейнесі, қарым-қатынастары әрдайым нанымды болып шығады және бұл шығармалардың түр үлгісінде дөңгелек келген тұтастық айқын аңғарылады.

(М. Әуезов)

БЕЙІМБЕТ МАЙЛИН **(1894–1938)**

Ұлттық әдебиетіміздің классигі Б. Майлин әдебиет жанрларының қалыптасуы мен дамуына үлкен үлес қосты. Оның қаламынан екі жүз елуге жуық өлең, жүзден артық прозалық және драмалық шығармалар, опералық либреттолар туды. Б. Майлин – әңгіме жанрының, фельетон өлеңдердің шебері.

Бейімбет Жармағамбетұлы Майлин 1894 жылы Қостанай облысының Таран ауданында кедей малшының отбасында дүниеге келген. Әкесінен екі жасында жетім қалған Бейімбет жеті жасынан бастап байдың

малын бақты. Қаршадайынан жоқшылық пен кедейшіліктің ауыр зардаптарын көріп өскен болашақ жазушыны мейірімді адамдар қоршады. Әжесі Бойдас өлең шығаратын, сөзге ділмар жан болған. Бұл үйде ақындар, жыршылар жиі қонақ болатын. Осының барлығы жас Бейімбеттің сөз өнерін сүйіп, әдебиет жолына түсуіне ықпал жасады. Кейіннен өзінің балалық шағы туралы естеліктерінде әжесі Бойдас жайында былай дейді: «Әжем поэзияны жақсы көрді. Өзі де өлең шығаратын. Жалықпай, шаршамай көне жырларды тыңдайтын...». Бейімбет зерек бала болып өсті. Әжесі жоқшылыққа қарамай, немересін екі жыл ауыл молдасынан оқытып, сауатын ашты.

Даналық ойдан дән ізде

«Шұғамыз» – театрдың үлкен бір ойыны. Бұл – драма күйінде үлкен шығарманың бірі. Бұл бір дәуірдегі бай мен бұқараның тұлғасын көрсетеді.

(І. Жансүгіров)

1911–1915 жылдар аралығында Троицк қаласындағы «Уәзифа» медресесінде, Қостанайдағы орысша-қазақша мектепте, Уфадағы «Ғалия» медресесінде оқып білім алған. Алғашқы өлеңдері мен әңгімелер жинағы «Садақ» журналында осы жылдары басылды. Сонымен қатар «Айқап» журналы мен Қазан, Ташкент, Орынбор қалаларында шығатын газеттерге өз шығармаларын жіберіп отырады. Денсаулығына байланысты медресені аяқтамай, ауылына қайта оралып, мұғалімдік қызмет атқарады.

1919–1921 жылдары төтенше комиссар Әліби Жангелдиннің тобында әуесқойлық үйірмеге жетекшілік етіп, қызыл әскерлер үшін бір актілі пьесалар жазады. Ұйымдастырушылық қабілетінің арқасында қоғамдық жұмыстарға белсене қатысады. «Еңбекші қазақ», «Ауыл», «Социалистік Қазақстан», «Қазақ әдебиеті» газеттерінде жауапты қызметтер атқарды.

Б. Майлин – әдеби жанрлардың барлық саласында өнімді еңбек еткен дарынды тұлға.

XX ғасырдың 20–30-жылдарының өзекті мәселелері Майлин шығармаларының арқауы болды. Алғашқы тракторлардың, мәшине, пойыздардың пайда болуы, колхоз, совхоздардың құрылуы, зауыт, фабрикалардың салынуы жазушы назарынан тыс қалған жоқ.

Б. Майлин поэма жанрының дамуы мен өрістеуіне үлкен үлес қосты. **«Байдың қызы»**, **«Қашқын келіншек»**, **«Бөліс»**, **«Маржан»**, **«Рәзия қыз»**, **«Кемпірдің ертегісі»**, **«Сағындық»**, **«Досалыдан бір дастан»** атты поэмалары – қазақ поэзиясының шоқтығы биік шығармалары. Проза саласында автордың аса жемісті еңбек етуі 1930 жылдан басталады. Бұл туралы Бейімбеттің өзі: «Жаман болсын, жақсы болсын, сол 30-жылдан бері қара сөзбен едәуір нәрсе жазып тастаған сияқтымын. Бұдан былай да қолымнан келгенше күшті осы қара сөзге салсам ба деймін. Өлеңнен гөрі істелуі ауыр болғанмен, икемім осыған ауды», – дейді. Бұл туралы замандастары: «Маңдайына түскен шашын сұқ саусағына

орай ширата отырып, жазудан бас алмайтын еді», – деседі.

Қазақ проза жанрын қалыптастыруда жазушы шығармашылығының орны ерекше. **«Кедей теңдігі», «Айранбай», «Ақталған еңбек», «Сары ала тон»** және тағы басқа әңгімелерінде Кеңес өкіметінің арқасында теңдікке қолдары жеткен кешегі малшы мен жалшы, малай мен жарлының өмірі суреттеледі.

Бейімбет Майлин – әңгіме жанрының ғана шебері емес, сонымен қатар көлемді повестерімен де оқырмандарға танымал автор. **«Азамат Азаматыч», «Раушан – коммунист», «Берен»** повестері кедей мен бай арасындағы тап тартысының жеңісін, жаңа өмір құрған еңбек адамдарының игі істерін баяндайды.

Колхоздастыру кезеңінің оқиғалары **«Келін мен шешей», «Жасырын жиналыс», «Майдан», «Талтаңбайдың тәртібі»** сияқты пьесаларының желісін құраса, жазушының **«Біздің жігіттер», «Жалбыр», «Аманкелді»** атты драмалық шығармалары тарихи тақы-

рыпты қозғайды. Б. Майлин драматургиясы қазақ театр өнерінің дамуына үлкен үлес қосты.

«Шұғаның белгісі» шығармасының жазылуы жайлы мәлімет беруші Бейімбеттің бірге оқыған досы, башқұрт халқының көрнекті ақыны Сәйфи Құдаш 1916 жылдың ақпан айының аяқ кезінде Уфадағы «Ғалия» медресесіндегі тіл мен әдебиет мұғалімі Ғалымжан Ибрагимов шәкірттеріне қалаған тақырыптарына шығарма жазып келуді тапсырғанын, сонда Бейімбет «Шұғаның белгісін» ұсынғанын айтады. «Бимағамбет Майлиннің хикаясы, менің пікірімше, дейді ол, – сол уақытта жазылған шығармалар арасындағы ең көлемдісі және жақсысы еді. Ол қазақ тілінде Бимағамбеттің өз редакторлығымен шығып тұрған қолжазба «Садақ» журналында жарияланды».

«Шұғаның белгісі» жол қысқарту үшін әңгімелесіп келе жатқан екі жолаушының әңгімесінен басталады. Бірі – Қасым, екіншісі – автор. Бұл хикаят суреткерлік шеберлік жағынан қазақ прозасы жанрының

биік сатысынан орын алады. Сюжет бірінен соң бірі кезең-кезеңдерімен өрбиді. Қысқа-қысқа он үш тараудан тұрады. Бірінші тарау прологке құрылған, ал сюжет екінші тараудан басталады.

«Біз елден шыққанда күн де сәскелікке жақындап еді. Ұшпалы сұр бұлттар көшкен керуен сықылды тіркесіп, оңтүстікке қарай жылжып ұшып, күннің көзі біртіндеп ашыққа шығып, жылы шырайлы нұрын шаша бастады... Біз екеу едік... ». Бұлар кімдер? Бірі – автор, екіншісі қасына ерген жолдасы – Қасым – «сиректеу сақал-мұрты бар, қара бұжыр. Күлімсіреп дөңгеленіп тұрған қара көзді... Пішініне қарағанда, бір түрлі сөйлемпаз адам». Қасымжол бойындағы «Шұғаның белгісі» атанған обашықтың тарихын айтып береді: «Бұл – қызық әңгіме, тыңдаңыз, – деді. Сөзді бастап та жіберді... – Бала күнімізде анау көрінген төбенің басында талай асық ойнап едік... Ол да бір дәурен. Иә. Бұл – елдің күзге қарай қонатын жері, жазғытұры барып тамызға шейін отыратын жайлауымыз, бұл көл де

«Шұғаның белгісі» атанды, бұрын «Тарғыл өгіз сойған» деуші едік. Есімбек сол «Өгіз сойғанның» ең шұрайлы жеріне қонушы еді... Ортан қолдай төрт ұлы болды –

Зергер сөз

Бейімбет еңбектері жаңа өміріміздің шежіресі еді, биік белесіне енді шыға бергенде үзіліп кетті.

(Ғ. Мүсірепов)

Бейімбеттің есімі аса талантты, мол дарын дарыған адамның шоқ жұлдыздай жарқыраған тобында тұр. Ол – қазақ жазушысы, алғашқы журналист, әдебиеттің осы бір айрықша, жауапты және қызулы жанрына өзі бірінші болып жол салған кісі. Бейімбет, біріншіден, аса қамқор еді. Мен не оқыған оқуы жоқ, не көрген зиялы мәдениеті жоқ қараңғы әйел едім. Мені баладай тәрбиелеп, мәртебемді бәрінен жоғары қойды. Ол әсте өз басын ойлап көрген емес, жаны жібек еді.

(Жары Күлжамал Майлина)

шетінен қасқыр. Сол төрт ұлдың ортасында бұлаңдап өскен Шұға дейтін қызы болды, Шұға десе – Шұға, өй, шіркіннің өзі де келбетті еді-ау... ». Бұл – сюжеттің басталуы (экспозиция). Әбдірахманның Есімбек аулына алғаш келіп, оны Шұғаның тұңғыш көруі повестің байланысын құрайды.

«– Мынау аттан түсіп жатқан кім? – деді Шұға.

Артыма жалт қарасам, екі жігіт түсіп, аттарын байлап жатыр екен. Біреуі орысшалау киінген. Тани кеттім.

– Әбдірахман ғой, – дедім.

– Әбдірахманның кім?

– Қазақбайдың баласы.

– Иә, әлгі учитель баласы ма?

– Иә.

– Жап-жас жігіт екен ғой, – деп бірер қарады да, Шұға отауға кіріп кетті.

Әбдірахман мен Шұға

Мен Әбдірахманға амандасып, үйге ертіп жүрдім. Отаудың сықырлауығынан Шұғаның сығалап, бізге қарап тұрғаны білінді... »

Әбдірахмен мен Шұға бір-біріне ғашық болып, бірінсіз бірі тұра алмайды. Бұл Шұғаның әкесіне ұнамайды. Әбдірахманға жала жабылып, ол айдалып кетеді. Айдалып бара жатқан Әбдірахман мен Шұға күтпеген жерден кездесіп қалады. Сонда Шұға: «Қош, қалқам, қалқам!» – деп кемсеңдеп отыра кетеді. Бұл – сюжеттік шиеленіс. Қатты күйзелген Шұға айықпас дертке ұшырайды. Қызының қиналғанын көрген әкесі Есімбек болысқа айтып, Әбдірахманды амалсыз босаттырады. Бұл – сюжеттің шарықтау шегі. Әке шешімін естіген Шұға ауруынан айыға қоймайды. Шұға:

«Жазылып керегі не? Бәрібір мен бақытты бола алмаймын. Әкем аяса, менің дертім жаныма батқан соң аяп отыр... Өлем деп те арман қылмаймын. Жалғыз-ақ арманым бар – түнеугі көргенде, Әбдірахман бір ауыз сөз айта білмеді. Бір көріп сөйлесіп, жаным шығарда «Шұғам!» деп бетіме бетін тигіз-

се, бар арманым бітіп, дүниеден армансыз өтер едім... Әй, ол жоқ қой!.. » – дейді.

Әбдірахман сүйікті Шұғасын көре алмайды, Шұға өзінің соңғы хатын қалдырып, бұл дүниемен қош айтысады. Сюжеттік шешімді мына үзіндіден аңғарамыз: «Біз ауылға жеткенде Беркімбайдың үйінің қасылық толған адам екен. Атты байлап, Әбдірахманды үйге кіргіздім де, неге жиналып тұрғандарын білейін деп, аяңдап кісілерге қарай жүрдім. Жақындай бергенімде бір салт атты шоқытып келді де, айқайлап бірдеме айтып, кейін жүріп кетті.

Не айтқанын ести алмадым. Бірақ әлденеге жүрегім тітіркенді. Бойым мұздады... Жүгіре басып жандарына келгенімде:

«Құдай рақым етсін!..» – деп беттерін сипап, бата қылысты. Мен аң-таң болдым. Айтбай маған қарап:

– Естідің бе, Шұға қайтыпты-ау, – деді. Суық суды төбемнен құйып жібергендей болды. Тұрған орнымда қаттым да қалдым. Жиылған жұрттың бәрі де бастарын шайқасты:

– Өй, Шұға десе – Шұға еді-ау! – десті».

Жазушы «Шұғаның белгісінде» қазақ әйелінің тағдырын жан-жақты бейнелейді. Шұғаның өлімі арқылы феодалдық құрылысқа қарғыс айтады. Шығармада феодалдық қоғамда әйелдің бас бостандығы мен махаббат қалауы аяққа басылғаны, бірін-бірі сүйген Әбдірахман мен Шұғаның қосылуына ескі салт-сана, дәстүр қарсы шығып, ақыры ару Шұғаның ғашықтық қасіретінен мерт болғаны осылай баяндалады.

«Шұғаның белгісі» повесі – қазақ прозасы жанрының биік сатысынан орын алған туынды. Мұхтар Әуезовтің сөзімен айтсақ: «Б. Майлин әңгімелерінде терең шыншылдық бар. Адам бейнесі, қарым-қатынастары әрдайым нанымды болып шығады және бұл шығармалардың түр, үлгісінде дөңгелек келген тұтастық айқын аңғарылады. Бейімбет әңгімелерінің көп топтары революцияның ең алғашқы жылдарынан бастап, отызыншы жылдардың ортасына дейін совет дәуіріндегі қазақ ауылында болған өмірдің ұзақ көркем шежіресі деуге болады».

Бейімбет шығармаларының өміршеңдігі – қазақ даласы табиғатының көркін, халықтың әдет-ғұрпын, ойлау, сөйлеу ерекшеліктерін, халық мінезін ұлттық сипатта шебер кестелеуінде, ұлттық рухпен суарылуында, халық өміріне сіңісіп кетуінде екендігін уақыт дәлелдеді.

Шұғаның белгісі

I

Біз елден шыққанда, күн де сәскелікке жақындап еді. Ұшпалы сұр бұлттар көшкен керуен сықылды, тіркесіп, оңтүстікке қарай жылжып-ұшып, күннің көзі біртіндеп ашыққа шығып, жылы шырай нұрын шаша бастады. Әйткенмен, солдан соққан салқын жел өзінің өткірлігімен жұқа киімнен ызғарын өткізіп, тоңдырып, сентябрь айының жеткендігін жолаушыға еріксіз ойлатарлық еді. Біз екеу едік. Менің астымда жортақылау тапал торы ат – жүргіштеу. Ер-тоқымым ескілеу, байлардың малға мінетін ер-тоқымы. Үстімде – қонған үйімнен сұрап киген шидем күпі. Қолтығындағы жыртығынан

жел өтіп, мазамды алыңқырап келеді. Жолдасым – отыз-қырықтардың шамасындағы адам, сиректеу сақал, мұрты бар, қара бұжыр, күлімсіреп дөңгеленіп тұрған қара көзді, пішініне қарағанда біртүрлі сөйлемпаз адам секілді. Астында қойшылар мінген қара кербесті, үсті-үстіне ұрып отырмаса, кейін қалып қала береді. Жел артымыздан еді, ауылдан он-он бес шақырым шықтық. Жазда жайлап елдің шаңын шығарып тастаған жайлауын қақ жарып, құбылаға бет алып келе жатырмыз. Жанды қарға жоқ.

Бірен-саран шалшық сулардың басында ұйлығып отырған топ-топ қаздарды көрерсің. Елдің жұртында жер ошақтың араларындағы сүйек-саяқтарды, елдің сыртындағы ескі апандардың маңайына тасталған бірен-саран өлімтікке он-он бесі жиналып қарақұс, қарға, өгіз шағалалар той-тойлап жатыр...

Жүрген сайын жер өнбегендей, сол ұшықиыры жоқ алдыңда екінші белес. Мен шықтым. Манадағыдай емес, атқа жортқан соң денем жылынып, ептеп маңдайым-

нан тер де шығайын деді. Жолдасымның басында желпен. Елден шығарда бауын мықтап байлап алған. Шабан қаракер үсті-үстіне ұрғызған соң о да бусанайын деді білем, желпенін шешіп алып, беліне байлайды. Милығына түскен бөркін жоғарырақ көтеріп қойып, қаракерді бір тебініп, шаужайлап жіберіп, маған қатарласып, тым бері бұрыла бермеңіз, күнбатысқа таман жүрейік деді.

– Сіз кейін қалған соң мен алдыңызды орағыта беремін.

– Жамандатқыр мынау бір ит екен, тіпті жүрмейді, – деп қамшымен салып-салып жібереді. Менімен қатарласып алған соң, қаракердегі ашуы біткен тәрізденіп, азырақ жадыраңқырап маған қарады. Мынау алдымыздағы үлкен көл «Қамысақты» ғой, осының сол жағын ала жүріп, жыбырлай көрінген Обаның белесінен тура ассақ, алдымыздан бір кішкене сүрлеу келеді. Сол сүрлеумен барып, Шұғаның белгісінен тура жолды қиып аламыз, – деді. Әңгіме азырақ ой бөлейін деді. Аттың жортысына

шайқалып, ауырып келе жатқан іш те ұмытылғандай болды. Жол қысқарту үшін жолдасыммен сөйлесуді мен өзім де тілеп келе жатыр едім. Бірақ бұрын сырлас адамым болмаған соң, әңгімеге қандай жайының барын анық біле алмай, сөз ашпап едім және менің бір әдетім жол жүріп келе жатқанда өзім сөйлегеннен де, біреуді сөйлетіп тыңдауды артық көруші едім. Жолдасым жол әңгімесін бітірсе «тағы да бар, тағы да бар» деген кісі тәрізді бір түрлі сөз сөйлесуге ыңғайланып тұрды. Мен әңгімені неден бастарымды білмедім, жол жайын айтып өткенде «Шұғаның белгісі» деген бар еді.

Одан пәлендей сөз туады деп дәмеленбесем де, бастауға себеп болсын деп ойлап:

– «Шұғаның белгісі» дегеніңіз не нәрсе, тау ма? – дедім.

– Жоқ әшейін, бір обашық, – деді. Кейін қалып бара жатқан соң тағы тебініп қатарласып:

– Шұғаның белгісін сіз білмейтін шығарсыз-ау, – деді.

– Мен қайдан білейін, бұл жаққа бірінші келуім, – дедім.

– Білмессіз... сіздер жассыздар ғой, – деді. Маған қарағанда өзі недәуір көпті көрген үлкен адам болып көтеріліп қойды.

– Сіз білмейтін шығарсыз, жассыз ғой. Уақытында Шұғаның әңгімесінен бұл өлкенің баласына шейін біліп болып еді... ой, шіркін, өзі де Шұға десе, Шұға еді-ау, – деді. Жолдасымның бұл сөзінен мен Шұғаға ынтықтым. Анығын сұрап білгім келді.

– Шұғаның әңгімесінен айтсаңыз қайтеді, жол қысқарсын, – дедім.

– Айтайын, – деді.

Қаракерді тағы тебініп қатарласты. Жалпылдап жайылып келе жатқан етегін жинап, тақымына басып, еріндегі насыбайын тастап, бір-екі түкірініп алып, ыңғайланып:

– Бұл қызық әңгіме, тыңдаңыз, – деді. Сөзді бастап та жіберді.

II

...Бүгінгі шыққан ауылыңызды «Ерекең» ауылы дейді. Содан ары қарай өзеннің бойы жалпағынан ел. Бір атаның баласы жүз елу-екі жүз үй бар. Қыс қыстаулары

басқа болғанымен, жаз көбіне бірігіп отырады. Мынау алдымызда көрінген – «Қамысақты» дейтін көліміз. Осының маңайы жыбырлаған шұқырынды томар. Августан бастап, осының басы елмен толады. Әр томарға төрт-бес үйден қонып, бөлек-бөлек отырғандары. Ой, дариға-ай, талай қызықтар өтті ғой.

Бала күнімізде анау көрінген төбенің басында талай асық ойнап едік... ол да бір дәурен... иә... бұл елдің күзге қарай қонатын жері, жазғытұрғы барып августқа дейін отыратын жайлауымыз, бұл көл де «Шұғаның белгісі» атанды, бұрын «Тарғыл өгіз сойған» деуші едік. Үлкен көл, маңайы толған сарқынды су... ол уақытта жердің берекесі қандай. Өзіміздің ел қаншама... оның үстіне ту Сырдан келіп жаппастар да қонады... кейінгі кезде ғана жаппас келуін қойды ғой. Біздің Беркімбай дейтін жақын ағаларымыз болады. Бұрын бай еді, болыстыққа таласамын деумен-ақ малын құртып алды. Осы күні кедей. Сол Беркімбайдың әкесінің нағашысы – жаппас Есімбек дейтін

болды. Беркімбайға арқа сүйеп, Есімбек сол «Өгіз сойғанның» ең шұрайлы жеріне қонушы еді. Өзі де жомарт, қонақпаз еді. Елге жағымды болып тұрды. Мал мен басы бірдей, тілегін берген бір адам: ортан қолдай төрт ұлы болды – шетінен қасқыр. Сол төрт ұлдың ортасында бұлаңдап өскен Шұға деген қызы болды. Шұға десе – Шұға, Шұға, өй, шіркіннің өзі де келбетті-ақ еді... ақ құба, талдырмаш, көзі қап-қара, осы, үріп ауызға салғандай еді. Ажары қандай болса, ақылы да сондай. Жеңілдік дегеннің не екенін білген бала емес. Сөйлеген сөзі, жүрген жүрісі қандай, бір түрлі паң еді-ау шіркін... бұл күнде ондай қыз қайда. Ажары тәуірлеу біреу болса, соны көтере алмайтынын да білмейсің, ешкіге құсап, шошаңдап бір соқтығып жүргені. Заман бұзылған ғой... иә...

Осы күнгілердің бір тапқаны – қызды оқыту керек дейді. Сол Шұғалар хатты зорға танушы еді. Сонда да осы күнгінің оқыған он қызына бергісіз еді. Айнала айтқанда, Құдай сана берсін десейші...

Ол кезде менің жиырмаға жаңа келген кезім. Есімбектің үйіне көп араласып жүрдім. Менің бір Базарбай дейтін інім сол Есімбектің қойын бақты. Өзі бала күнінде епті-ақ еді, былтыр қайтты. Сол баланың арқасында ерте барам, кеш қайтам. Жаз көбіне сонда болушы едім. Шұғаның сонда он алтыдағы кезі шығар деймін. Елдің бозбалалары ертеңді-кеш қылжақтап, сол ауылдан шықпайды. Ептеп сөз салдыратыны да болады. Бозбалалардың хатын таситын – менің інім, Шұға біреуіне жауап қайырмайды. Бозбалалар кейіп, байдың қызы болған соң іріленгені ғой, тәкаппар десуші еді.

Менімен құрдас біздің ауылда Кәрім деген бар. Сол уақытта да өзі есерсоқтау еді. Біз мазақ қыла беретінбіз. Шұғаға қылжақтайтынның біреуі сол. Бір күні бір жазған хаты менің қолыма түсті. Өлең жазған болыпты... немене еді, тәйірі, соның өлеңі...

...Қаладан алып келген боз белбеуім,
Болса да жаман, жақсы өз белбеуім.

Көп айдың көрмегелі жүзі болды,
Жүрмісің аман-есен көз көргенім, – деп
жазыпты.

Бозбалаға ермек керек. Мазақ қылу үшін
Шұғаның хаты қылып, өлеңмен жазып,
Кәрімге тапсырдық. Кәрім ашып оқығанда
төбесі көкке жеткендей болды.

Біздің сонда Шұға болып жазған өлеңі-
міз:

...Алаштан асып туған сымбаттым-ай,
Базардың пұлы жетпес қымбаттым-ай,
Арманым бұл жалғанда болмас еді,
Күн болса қосатұғын саған Құдай...
Ой, Аллаһ, қызық заман екен-ау, ә...

Шұғаның әке-шешесінің бір артық жері,
он алтыға келгенше Шұғаны күйеуге бер-
мейді. Осы күні байлар, қызы шырылдап
жерге түсісімен біреудің малын алады ғой...
Уақытында талай мырзалар айттырды,
бәріне де нәсіп болмады. Ал жетер жердегі
бай балалары мүлде түңіліп болды. «Есім-
бек қызының бағын байлайды. Енді бұған
тәуір күйеу кездеспейді» деп, жұрт өсек
қылып та жүрді. Ол әшейін бір сөз ғой, Құ-

дайдың жазуынан артық не болмақ... Артынан есіттік, Есімбектің бермеудегі мәнісі, өзі жас кезінде Дали дейтін құрдасымен серт байласқан болса керек.

«Бірімізден ұл, бірімізден қыз туса, екеуміз құда болайық» деп.

Сол сертін күтеді екен ғой... Иә...

Қамысақтының басына түсіп, азырақ кідіріп, ер-тоқымымызды дұрыстап ерттеп, тағы да жүріп кеттік. Қаракерді бірекі бауырлап алып, жолдасым тағы сөзге кірісті.

III

...Жазғытұры майдың айы бір бітер-бітпесте, шала-шарпы егін салып, жайлауға жеткенше асығамыз...

Бір жылы майдың 20-сы күні жайлауға барып қондық. Жаңбыр көп. Шөптің шығысы да жақсы-ақ еді. Бозбаланың басы құралған соң ертеңді-кеш асыр салып ойнау, есіл-дертіміз – Жаппас. Есімбектікі қашан келеді?.. Етке қашан тоямыз дейміз... Бір күні бір қызойнаққа барып, таң ата келе

жатсам, ұйықтап қалған екенмін, әжем оятады:

– Жаппас келіп қонып жатыр. Базарбаймен көрісіп, қарағымды сүйіп келдім, – дейді.

Жалма-жан тұра сала далаға шықсам, сәске түс болып, күн ыси бастаған екен. Көлдің оң жақ беті жыбырлаған мал, қой, түйе... шоқиып-шоқиып, Жаппастың кішкене үйлері тұр. Көзімді ашып-жұма жөнелдім. Мен келсем, менен әлдеқашан бұрын жұрт жиналып қалған екен. Тоқты сойылып, қазан асылып, қайнап та жатыр.

Есімбектің үлкен үйі лық толған адам, қымыз ішіп, әйдәй қызды-қызды болып жатыр екен. Мен тегіс араладым. Бір отауда Шұға кездесті. Көрісіп амандасқаннан көзімді ала алмадым.

Апырым-ай, адамзатта ондай сұлу болады екен-ау!.. Аққудың көгілдіріндей осы аппақ. Үстінде шетін кестелеген ақ көйлек, омырауын неше түрлі ілгіштермен безеп тастаған, қызыл пүліш қамзол, басында үкі таққан түлкі бөрік, өзі сұлу адамды мүлде

одан жаман жандырып, құбылдырып тұрды.

Маған қарап Шұға күлді.

– Мезгілімен келіп көрістіңіз-ау, – деді. Мен не айтарымды білмедім. Бұрын кездесіп сөйлесе беруші едім, бұл жерде тілім байланды.

– Мынау аттан түсіп жатқан кім? – деді Шұға.

Артыма жалт қарасам, екі жігіт түсіп, аттарын байлап жатыр екен. Біреуі орысшалау киінген. Тани кеттім.

– Әбдірахман ғой, – дедім.

– Әбдірахманың кім?

– Қазақбайдың баласы.

– Иә, әлгі учитель баласы ма?

– Иә.

– Жап-жас жігіт екен ғой, – деп бірер қарады да, Шұға отауға кіріп кетті. Мен Әбдірахманға амандасып, үйге ертіп жүрдім. Отаудың сықырлауығынан Шұғаның бізге сығалап қарап тұрғандығы білінді.

VIII

...Жас кездегінің бәрі қызық қой, әсіресе, сол Әбдірахманмен бірге ойында болған түн менің әлі күнге есімнен қалмайды; біртүрлі көз алдыма елестейді де тұрады.

Біз келгенде ойын жаңа басталған екен. Шұғалар өлеңдерін тоқтатып, арқаннан түсті. Жай әзілмен көп уақыт оздырдық. Домбыра алдырып, Әбдірахман ән салды. Бишара, жігіт еді ғой. Ондай ойындарда бір түрлі ұстайтын арқасы бар еді. Өлеңді түйдектетіп, үзбестен соқты. Жұрттың бәрі Әбдірахманның аузына қарады. Жатып қалған бірен-саран кемпірлер шапандарын жамылып келіп, өлең тыңдасты. Ойын-күлкінің қызығымен таң атқанын да білмей қалдық. Жұрт біртіндеп ыдырай бастады. Маржанбике маған жақындаңқырап сыбырлап:

– Қайтпайсыңдар ма? – деді.

– Жүр, қалқажан, – деп Күлзипаны ертіп, о да жөнелді. Уақ-түйек балалар, Шұғаның жеңгесінен басқаның бәрі кетіп бітуге айналды.

Шұға жай сөйлескені болмаса, Әбдірахманмен онша ежіл-қожыл бола алмады. Мен Зәйкүлмен сөйлесіп, Әбдірахманның Шұғаға ынтықтығын айттым.

– Қайдан білейін, оқыған жігіт қой. Оқығандығына қызықпаса, бұрын мұның әкесіндей жігіттерге де барған жоқ еді... мен қолымнан келгенін аямаймын, – деп күлді.

– Жеңеше, қайтамыз ба? – деді Шұға.

– Неге асықтыңыз? – деп Әбдірахман жанына жақындады. Біз қашығырақ отыр едік. Күбірлесіп сөйлесті. Оқта-текте Әбдірахманның «жас жүрек...» деген дауысы естіледі. Әлдене уақытта Әбдірахман:

– Қош болыңыз, – деді. Жалт қарасам, Шұға үйіне қарай кетіп бара жатыр екен.

– Тентекжан-ау, мені тастап бара жатқаның ба? – деп Зәйкүл де тұра жөнелді.

IX

...Әбдірахман ойыннан көңілсіздеу болып қайтты. Шұғамен сөйлескен сөзін, жай-күйін айтып мұңайды.

– Осы менің кедейлігім-ау, бай баласы болсам, Шұға сөзсіз қабыл етер еді, – деді.

Әзілдесіп тұрып Әбдірахман көңілін білдірсе, Шұға түсінбегенге салыныпты. Салған жерден бола қоймады деген мұнікі де тентектік қой...

Қалтасынан бір бүктеулі қағазды алды да:

– Мына хатты Шұғаға жазып отырмын. Менің ойым, Шұғамен көңіл қоссам, алып қашып кету еді. Болмаса, мың жылда Есімбек маған қызын бермейді де және беретін мал да жоқ. Не жауап қайтаратынын қайдан білейін, – деп күрсінді. Ажарында біртүрлі кейістік бар еді.

Хатты ашып оқыды. Құдай берген өлеңді аясын ба, ұзыннан ұзақ жазған. Сондағы Шұғаға жазған хаты:

...Сіз бір айсыз нұрландырған аспанды,
Буландырған, уландырған жас жанды.
Біз бір ғарып паналаған саяңда,
Жас жүректе мықты жара басталды.

Кірді нұрың, отты жақты ішіме,
Көтерем деп сене алмаймын күшіме.
Бірінші зар шықты тілден мұңданып,
Бұдан бұрын айтылмаған кісіге.
Жас жүректің жалқынды деп тілегі,
Жарамдысын сізден қалап тіледі.
Өзіріне үміт қаптың тауындай,
Жазмыш түрін жауап қатса біледі.
Минут, сағат, күндік, айлық – қол емес,
Тілейтінім, жүдейтінім – ол емес.
Көрсеқызар, антын бұзар қылжақбас,
Тұрлаулы жоқ әсіре қызыл мен емес.
Жас өмірге жара шықты түр қандай?
Қызғылықты келешекте күн қандай?
Бір көргенде сиқырланып ақыл-ой!
Бал сөзіңе қалды ынтам бір қанбай.
Қырық бүктеліп келсе хатың тұмардай,
Жылы жүзбен көңілді жай қылардай.
«Болад» деген жалғыз ауыз сөз тапсам,
Көңіліме сақтар едім құрандай...

Түсте қойдан келгенде Базарбайды шақыртып алып, хатты бердік. Шұға жауап жазса, тоқтаусыз әкеліп жеткіз дедік.

Әлі есімде. Біздің үйдің сыртында бір кішкене көгал барды. Ауылға келген қонақтың

бәрі ат арқандап шалғынын жапырып тастаған. Көгалдың түстік жағында ыстықпен шыбындап жатқан қойлар. Бірен-саран кісілер шыжыған ыстыққа қарамай қойын құрттап, жабағысын қырқып жатыр...

Әбдірахман қайда кеткен деп іздеп жүрсем, қойдың қотанының жел жағында шалғынға бауырын төсеп, көгалдың ортасында жатыр. Қасына келіп:

– Бауыр-ау, мұның не? – дедім.

– Қайтейін, үйде отырғым келмеген соң жатқаным ғой, – деді. Біртүрлі қалың ойға шомып, екі көзі елдің сыртында, бірдемені күткен адам секілді. Не күткені белгілі – Базарбайдың келуі. Шұғаның хатты қалай қарсы алары белгісіз. Бұрынғы қалпын істесе, оқымастан жыртып тастайды. Оны Әбдірахманның өзі де сезетін. Хат жіберуге екі ойлы болған соң, мен демеп жібергем, өйткені ойында оңаша сөйлескенімде: «Атаққа шыққан жігіт қой, хат жазып көрсін, онша теріске кетпес», – деп Зәйкүлдің айтқаны бар-ды. Жаңа бір сөзінің ретінде «тентекжан осы жігітті аузынан тастамай-

ды» деп сездіріп еді. Әйел жайын әйел біледі ғой.

Әрі сырлас жеңгесі, бір амалын табар деп мен Зәйкүлге сеніп едім.

Әбдірахман көпке шейін үндемей жатты. Күн ыстық. Жұрттың бәрі көлеңкеде... мен сөз бастадым:

– Шұға қайтер екен?

– Қайдан білейін, – деді. Күрсінді. Үміт аралас уайым көз жанарында ойнап тұрды. Біз орнымыздан тұра бергенде Есімбектің ауыл жағынан жүгіре басып келе жатқан Базарбай да көрінді. Әбдірахман дәйек тұтып тұра алмады. Жақындаған сайын Базарбайдың бет-ажарына қараймыз... Арсалаңдап күліп жетіп, етігінің қонышынан бір жапырақ қағазды шығарып, Әбдірахманға берді. Қолы дірілдеп, Әбдірахман ашып оқыды: «Құрматлу мырза Әбдірахманға сәлем соңында айтарымыз: хатыңызды алдық, қазір пәлендей жауап бере алмаймыз, айыпқа бұйырмаңыз. Жазушы Шұға». Әбдірахман тұнжырап отыра кетті, баладан ауызекі сұрай бастадық:

– Үлкен үйінде отыр екен, жеңешем шақырады деп далаға шығарып алып, хатты ұстата беріп едім, «қағыңғыр, мұның не?» – деді.

– Оқысаң білесің, – деп едім, бетіме қарап жымыып күлді де, ашып оқыды. Сосын қалтасына салып, отауға барды. Мен қалмадым. «Қағыңғыр кетсейші, жұрттың хатын тасып, осы сен-ақ мазамды алдың ғой» деп тағы күлімсіреді. Бұрын хат бергенімде ашуланып жыртып, бір-екі күнге дейін маған қымыз бергізбей жүретін. Бұл жолы ондай ашу шақырмаған соң дәмеленіп, «апа-еке, жауап жазып берсейші, ешкімге сездірместен апарып берейін» деп жалындым... Кішкене отырды да, осы қағазды жазып берді, – деді Базарбай.

Хатында ашық жауап бермесе де, баланың айтуымен Шұғаның ыңғайын байқадым.

– Енді Шұға құтылмайды, – дедім.

Әбдірахманның ажары кіріңкірейін деді...

XII

...Күн бата ауылдан шықтық. Біздің де жеккеніміз – пар ат. Делбені өзім ұстадым. Жол Есімбектің ауылының үстінен баса жүреді. Қатты шыққан қарқынымызбен келіп қалдық. Әбдірахманның екі көзі алдында. Алдымызда жүз саржан шамасында Есімбектің үйі тұр, бірақ Шұға көрінбейді. Шіркін-ай, сүйіспендік те қиын ғой.

Жаңа жеккен ат басымен алысады. Енді кішкене жүрсек, өтіп те кетеміз. Бірақ өткіміз келмейді. Аттың басын тежей берем. Кім біледі, бұдан кетсе, Әбдірахман Шұғаны мәңгі көре алмас, яки көрсе де біраз уақыт сағынуға тура келер деген ой елестейді. Бірімізге-біріміз сөйлеспек те, біріміздің ойлағанымызды екіншіміз біліп келеміз... Бұрын түнде барғанда маңынан жүргізбейтін Есімбектің аю төбеттері үріп, алдымыздан шықты. Есіктің алдына бірталай адам жағалай отырып, көздері бізді мазақ қылып отыр ма?! Басына кимешек киген Шұғаның үлкен жеңгесі қараша үйдің белдеуіне ботаны байлап, түйе сауып

жатыр. Үлкен үй мен отаудың арасында бәйбіше теңселіп жүр. Бәрі де маған қуанышты секілді көрінді. Біздің кетіп бара жатқанымызға таңырқаған ешкім жоқ секілді, ұсталып, айдалатынын әлдеқашан бәрі де біліп қойған тәрізді. Бәрі де күліп жүр, бәрі де босып жүр... Бірақ Шұға жоқ...

Әбдірахман кенет:

– Айда! – деді.

Ат тоқтауға айналған екен. Делбені жиыңқырап ұстап, айдай бергенімде ауылдың сырт жағындағы құдықтан келе жатқан екі әйел көрінді. Біреуі – Шұға! Апырым-ай, жаман қуандым. Көзімнен жас шығып кетті. Қатарласып келгенімізде бізді танып, екеуі де состиып тұра қалды. Зәйкүлдің иығында шелек, Шұға жанында бос еріп келе жатыр екен. Әбдірахман арбадан қарғып түсіп, жүгірді. Құшақтар, сүйер деп едім, өйтпеді, жұрттың бәрі самсап қарап тұрған соң ибалық қылды білем... бекер ұялды, құшақтау керек еді, сүю керек еді!

– Апырым-ай! Қайда барасыңдар? – деді Шұға.

– Болысқа айдап барады, – деді Әбдірахман.

Шұғаның көзінен жас шығып, мөлдіреп қоя берді. Арбаның үстіндегі мен де еріксіз жыладым. Зәйкүл шіркін қорқақтау еді, жалтаң-жалтаң қарады да:

– Ойбай, Тентекжан-ау, ауылдың адамдары жүгіріп келеді, – деп шелегін көтеріп-ақ алды. Айырылмай амал жоқ екенін екеуі де сезеді. Бірінің көзіне бірі қарап, қатты да қалды... Арт жағымызда – айқай-ұйқай, боқтау, жүгірген адамның аяғының дыбысы. Алдымызда біраз жер барып тоқтап, бізді күтіп стражник ойбай салып жатыр.

– Әбдірахман!

– Қош! – деді.

Теңселіп келіп, арбаға мінді. Көзінің жасы мөлдіреп ағып, бетін жуып кетті. Біз атты айдай бергенде қарлыққан дауыспен:

– Қош қалқам, қалқам!.. – деді Шұға. Кемсеңдеп, жылап отыра кетті.

* * *

Мен үйге келсем, Әбдірахманның қаладан келгенін естіп, үйдің іші қуанып отыр

екен. Шұғаның халін көріп қайғырып қайтсам, Әбдірахманның келгенін есіткен соң тасып кеттім. Менің қуануым ынтық болып жатқан Шұғаға Әбдірахманды әкеліп бір көрсету еді. Атқа міне салып барсам, ол елде қуанышты екен, сөйлескеннен-ақ Әбдірахман Шұғаны сұрады. Ауруын бұрын да есіткен екен. Мен «тәуір» деп көңілін жұбаттым. Түнімен ұйқы көрмеді. Ертеңіне жылқы келе атты ерттеп мініп, біздің елге асықты-ақ. Ол қуанышты, қайдағы жоқты айтып, мені күлдірумен болды.

Айдалып бара жатқанда Шұғаға шығарған өлеңім еді деп ән салды:

..Жүзі құбыла, сөзі құран Шұғамның,
Бір Шұға үшін жанды құрбан қыламын.
Кетерімде арманда боп сүйе алмай,
Еңіреп, жылап «қалқам», деді-ау шырағым!..

Біз ауылға жеткенде, Беркімбайдың үйінің қасы лық толған адам екен. Атты байлап, Әбдірахманды үйге кіргіздім де, неге жиналып тұрғандарын білейін деп, аяңдап кісілерге қарай жүрдім. Жақындай бергенімде бір салт атты шоқытып келді де, айқайлап бірдеме айтып кейін жүріп кетті. Не

айтқанын есіте алмадым. Бірақ әлденеге жүрегім тітіркенді. Бойым мұздады... Жүгіре басып жандарына келгенімде «Құдай рахмет етсін!..» деп беттерін сыйпап бата қылысты. Мен аң-таң болдым. Айтбай маған қарап:

– Есіттің бе, Шұға қайтыпты-ау, – деді. Суық суды төбемнен құйып жібергендей болды. Тұрған орнымда қаттым да қалдым. Жиылған жұрттың бәрі де бастарын шайқасты.

– Өй, Шұға десе – Шұға еді-ау... – десті. Ауылдың адамдары жиылған қалпымен келіп, Әбдірахманға естіртті. Әбдірахман жыламады, сұп-сұр болып қатты да қалды. Бәріміз де көңіл айтқан болдық...

* * *

Шұғаның өлген орнын көру Әбдірахманға мақсұт болды.

Жұрттың «өлді» дегеніне нанбағандай болды. Бәріміз келдік.

Есімбектің үйі ызы-шу, қым-қуыт екен. Келе жатқан көп адамды көрген соң ке-

лiндерi далаға шықты. Көздерi қып-қызыл. Зәйкүл ымдап шақырды. Қалтасынан алып, бiр қағазды ұсынды. Хат екенiн бiлдiм. Жүрегiм елжiреп, жылап жiбердiм. Әбдiрахман да сезiп тұр екен, оңашарақ шығып оқыдық. Әбдiрахманның көзiнiң жасы сорғалап хатқа тамумен болды.

Сондағы Шұғаның өлерде жазған хаты:
...Әуре боп неге бiткен ажар-көрiк,
Iшiме от түсiрдiң қалқам көрiп.

Сөзмаржан

Томар – 1. Ағаштың кепкен түбiрi, құлап түсiп көп жыл жатқан кебу қарағайдың бөлшегi. 2. Су мол жайылған, шөптесiн келген, төмпешiгi көп, сазды жер

Саржан – 1. Циркуль тәрiздi бiр, екi метрлiк жер өлшеу құралы. 2. Осы құралмен өлшенетiн, арасы үш кезге (2 м 13 см-ге) тең ұзындық өлшемi

Шаужайлау – атты тiзгiнiнен тартып, еркiне жiбермеу

Гүлдену жас өмірде мақсұт боп ед,
Серттесіп, қол алысып, уәде беріп.

Жолыңа құрбан қып ем жан мен тәнді,
Дариға, айтылған серт болмай қалды.
Көре алмай ақтық минут дидарыңды,
Арманда жан тапсырған мен бір зарлы!

Хаты деп ақтық жазған ғашық жардың,
Есіңе ал, дұғаңа мен ынтазармын.
Қош сау бол, ойнап-күліп жолығармыз,
Астында ақ туының пайғамбардың!...

* * *

Шұғаның сүйегін бұрынғы ескі қорымда-
рына қоймақ болып, Есімбек көшін түйеге
теңдеп жөнелді. Келер жыл «Өгіз сойған-
ның» басына келіп қонған соң, ел жиып,
асын берді. Сонда тұрғызған белгі еді», –
деп сөзін бітірді. Әңгіменің қызығына түс-
кен соң, қаракер бесті қамшыдан құтылып,
жолы болып келе жатыр еді. Бір-екі тебі-
ніп, шаужайлап қатарласты. Алдымыздағы
белеске шыққанда үлкен көлдің аңғары

көрініп, құбыла жағында бір обашық мұнарланды.

– Әне, – деді жолдасым, – әне, Шұғаның белгісі көрінді... өй, өзі де Шұға десе – Шұға еді-ау!... – деп қойды.

Артық болмас білгенің

Дүниеде жақсы жазушылар көп. Бірақ әрбір әдебиет, ұлт үшін қымбат жазушылар бар. Біздің ұлтымыз бен әдебиетіміз үшін бір қымбат қаламгер – Б. Майлин десек, асыра айтқандық болмас. Қайта жеткізе алмай отыр демесе. Бұл – Бейімбет шығармаларының ұлт қанына әбден суарылғанынан. Бейімбет шығармаларындағы кейіпкерлерге қарап отырып, олардың тек қазақ екенін жазбай тануымыздан. Тіпті жер бетінен қазақ деген халық жойылып кеткен күнде Бейімбеттің шығармаларын оқып отырып, қазақ деген халықтың ақ қағазға бейнесін салып қана қоймай, мінезін елестетуге, пиғыл-ниетін тануға болар еді. Бейімбет шығар-

маларының кейіпкерлерін дүниедегі бар әдебиет атаулының сан миллиондаған кейіпкерлеріне қосып жібергенде де, олар белін таянып, «біз – қазақ едік» деп бөлектеніп тұратын секілді.

(Т. Нұрмағамбетов)

«Қазақ әңгімесі» дегенде, алдымен, Б. Майлиннің есімі тілге оралады. Бұл қаламгер әңгімені сан жағынан да, сапа жағынан да жазушыларымыздың бәрінен көп жазды, келістіріп жазды.

(Т. Нұртазин)

Зергер сөз

Бейімбет Майлин – әдебиетіміздің барлық саласында әртүрлі жанрларында бірдей қызмет еткен жазушы. Оның творчествосына тән халықтық, қарапайымдылық қасиет тек поэзиясында ғана емес, прозалық, драмалық шығармасында да ерекше байқалады.

(С. Ордалиев)

Зергер сөз

Бейімбеттен архив қалған жоқ. Барлығы мерзімді баспасөз құшағында жатыр.

(Ғ. Мүсірепов)

Бейімбет Майлин – өз шығармаларында әдеби тілдің әсем үлгісін берген, көркем сөзді төгілте қолданған нұсқалы жазушы. Эстетикалық туынды ретінде көркем сөз қорын байытты. Оның лабораториясы – бүкіл халық, зерттегені – ел өмірі, адамдардың ой-санасы мен мінез-құлқы, психологиясы.

(Ә. Нысанбаев)

Жаңа тақырыпты меңгеру тапсырмалары

Білу

1. Бейімбет Майлиннің туған жері, өскен ортасы туралы баяндаңдар.
2. Б. Майлин қандай қызметтер атқарған?
3. Б. Майлин шығармаларының тақырыбы қандай?
4. «Шұғаның белгісі» қандай шығарма?

Түсіну

1. Б. Майлин шығармаларының өміршеңдігінің себебі неде?

2. Шығарма неліктен «Шұғаның белгісі» деп аталған?

3. Шұға мен Әбдірахманның арманына жете алмау себебі не?

Қолдану

1. Жазушының өмірі мен шығармашылығына арналған тірек сызба құрастырыңдар.

2. Шығарманы зейін қойып, мұқият оқып шығыңдар. Хикаяттың әр бөліміне ат қойып, шығарма сюжеті негізінде қысқаша мазмұндап беріңдер.

3. Шұға бейнесін қалай елестетесіңдер? Сипаттап беріңдер.

4. Концептуалдық кесте толтырыңдар:

Шығарма аты	
Кейікерлер	
Қасиеті	
Кейіпкерге берілетін баға	
Ой-тұжырым, мақал-мәтел	

6. Мәтін бойынша «Мәтін бөліктері» оқыта үйрету ойынын өткіземіз. Ойынның шарты: мәтінді оқып болған соң төрт топқа бөлініңдер. Әр топтан бір-бір оқушыдан шығып, үстел үстіндегі парақты алады. «Кіріспе» деген жазуы бар парақты алған топ мәтіннің кіріспесін, «Негізгі ой» деген жазуы бар парақты алған топ мәтіннің негізгі бөлімін, ал «Қорытынды» деген жазуы бар парақты алған топ қорытынды бөлімінде не туралы айтылғанын баяндайды. «Толықтыру» деген жазуы бар парақты еншілегендер әр топтан соң сөз алып, айтылған ойларды толықтырып отырады. Мәтінді тағы бір рет қарап шығып, мазмұндауды түпнұсқамен салыстырыңдар. Іске сәт!

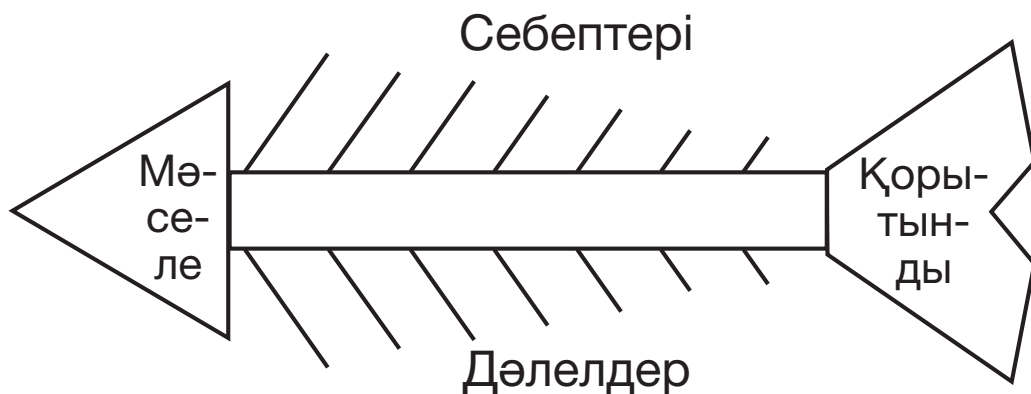
7. Тақырыпқа байланысты мақал-мәтелдерді жатқа айтыңдар.

8. Шығарма мәтінінен троптың түрлерін, тұрақты тіркестерді, мақал-мәтелдерді, көнерген сөздерді, одағайларды тауып жазыңдар.

Талдау

1. «Балық қаңқасы» тәсілін қолданып, шығарма мазмұнына талдау жасаңдар.

2. Шұға образын М. Дулатұлының «Бақытсыз Жамал» романындағы Жамал образымен салыстырыңдар.

Жинақтау

1. «Шұғаның белгісі» хикаятының тақырыбы мен идеясын анықтаңдар.

2. Хикаят мазмұны бойынша сюжеттік жоспар құрыңдар.

Бағалау

1. Әбдірахманның махаббат үшін күресі туралы пікірлесіңдер.

2. Шұғаның өліміне кім кінәлі деп ойлайсыңдар?

3. Өз бойларыңа Шұға мен Әбдірахманның қандай қасиеттерін алар едіңдер? Неліктен? Жауаптарыңды мысал арқылы дәлелдеңдер.

4. Шұғаның ауруынан жазылғысы келмеуінің себебі не?

5. Жазушы өз шығармасында қандай әлеуметтік мәселені көтерген? Туынды неге қайғылы оқиғамен аяқталды деп ойлайсыңдар? Автордың орнында болсаңдар, қандай шешім ұсынар едіңдер?

6. Жазушы шешімімен келісесіңдер ме? Жазушы шығармасын «Шұға десе – Шұға еді-ау» деген сөзбен аяқтайды. Автор болсаңдар, хикаятты қалай аяқтар едіңдер? Өз нұсқаларыңды ұсыныңдар.

7. «... Бұл күнде ондай қыз қайда? Ажары тәуірлеу біреу болса, соны көтере алмай ма, білмейсің, ешкіге ұқсап шошаңдап жүргені. Заман бұзылған ғой... Иә... ». Жазушы ойымен келісесіңдер ме?

8. Қыз бен жігіт арасындағы шынайы махаббаттың өміршеңдігіне қандай мысалдар келтіре аласыңдар?

9. Қазіргі қоғамда әлеуметтік әділетсіздік, теңсіздік бар ма? Пікір алмасыңдар.

10. «Шұғаға хат» тақырыбында эпистолярлық эссе жазыңдар.

Б. Майлин. Көптомдық шығармалар жинағынан «Байдың қызы», «Рәзия қызы», «Қашқын келіншек», «Зәйкүл», «Маржан», «Өтірікке бәйге», «Хан күйеуі», «Кемпірдің ертегісі», «Бөліс», «Мырқымбай» поэмаларын, «Күлпаш», «Айт күндері», «Кедей теңдігі», «Айранбай», «Күлтай болыс», «Шапайдың хаты», «Әміржанның әңгімесі», «Ақталған еңбек» әңгімелерінің мазмұнымен танысуларыңа болады.

Әдебиет теориясы

Повесть

Повесть – орта көлемді эпикалық түрдің үлгісі. Повесте бірнеше оқиға, адам өмірінің бір не бірер эпизоды ғана емес, біралуан кезеңді құбылыстары кеңірек, дамытыла суреттеледі. Сондықтан әңгімеге қарағанда, повестің көлемі де үлкен, сюжеті де күрделі, ондағы өмірлік тартыстардың

оқиғаларға тұтаса басталуы мен байланысы, шиеленісі мен шешімі де әлдеқайда табиғи, заңды, оқиғаларға қатынасатын қаһармандар да біреу емес, бірнешеу. Кейіпкерлердің ішкі-сыртқы бітім-бейнелері бедерлі, арақатынастары арналы, өріле, өрістетіле, қалыптасу, даму үстінде көрсетіледі. Повесть мазмұнындағы ең өзекті шындық, әрине, бас қаһарманның өмірі болмақ.

(З. Қабдолов. «Сөз өнері»)

Тапсырмалар

Повесті әңгіме жанрымен салыстырыңдар:

Ұқсастығы	Айырмашылығы

Ғабит Мүсірепов – қазақ әдебиетінің барлық жанрын дамытуда аянбай еңбек еткен қаламгер.

... Қағаз бетіне түскен қолының дір еткен тұсы болмаған, әрқашан еркін, батыл, байсалды қозғалған, әр сөз орнында, шебер құрылысшының кірпішіндей берік қаланған да отырған. Бұл зергердің қолынан шыққан бұйымдарының жұрт таныған асыл қасиеті осында жатыр.

(З. Қабдолов)

ҒАБИТ МҮСІРЕПОВ **(1902–1985)**

Қазақ әдебиетінің кеңестік дәуірдегі көрнекті қайраткерлерінің бірі, көркем-сөз зергері – Ғабит Мүсірепов 1902 жылы Солтүстік Қазақстан облысының Жамбыл ауданында кедей шаруаның отбасында дүниеге келген.

Өз ауылында ескіше оқып, хат таныған ол 14 жасында Обаған деген жердегі

орыс мектебіне оқуға түседі, бұл мектепті бітіріп, Преснегорьковтағы екі кластық орыс мектебінде жеті жылдық білім алады. 1923–1926 жылдары Орынбор қаласындағы жұмысшы факультетіне оқуға түсіп, оны бітірісімен Омбыдағы ауылшаруашылық институтында бір жыл оқиды. Орынбордағы оқуы туралы жазушы өзінің «Автобиографиялық әңгімесінде»: «Мен сол кездегі Орынбор рабфагін кейбір жоғары дәрежелі мектептермен теңесе алады-ау деп ойлаймын!... Орыс әдебиетін оқығанда Гоголь, Чехов, Горький шығармалары ойыма қона қалушы еді. Қабырға газетіне

Даналық ойдан дән ізде

Халқымыздың өткен ғасырда бастан кешкен сан қилы күрделі тағдыры Мүсіреповтің құдіретті қаламы арқылы көркемдік бейнесін тапты. Оның әдебиеттегі зор еңбегі көзі тірісінде-ақ өзінің жоғары бағасын алды.

(Н. Назарбаев)

бірінші рет ұзақ әңгіме жаздым, кейін ол «Тулаған толқында» деген повеске айналып, менің бірінші басылып шыққан әдеби еңбегім болды», – деп жазады. Содан кейін кеңестік дәуірдегі баспасөз, халық ағарту, көркемөнер мекемелерінде әртүрлі жауапты қызметтер атқарады.

Жазушының әдеби-шығармашылық еңбегі 20-жылдардың аяқ шенінен басталады. Оның жазушы болып қалыптасуына Пушкин, Лермонтов, Гоголь, Крылов, Чехов, Толстой, Салтыков-Щедрин сияқты орыс классиктерінің шығармалары ықпал етті. Жазушы жиырмадан астам әңгіме, хикаяттар: **«Қос Шалқар»**, **«Талпақ танау»**, **«Ана туралы новеллалар»**, **«Автобиографиялық әңгіме»** т.б. ондаған пьесалар: **«Қыз Жібек»**, **«Қозы Көрпеш – Баян сұлу»**, **«Ақан сері – Ақтоқты»**, **«Аманкелді»**, **«Қынаптан қылыш»** т.б., **«Қазақ солдаты»**, **«Ұлпан»**, **«Оянған өлке»** атты романдарын, **«Кездеспей кеткен бір бейне»** поэмасын жазды. Сонымен қатар орыс, батыс классиктерінің шығармаларын қазақ тіліне аудару ісімен

де шұғылданды. Оның жүзге тарта публицистикалық мақалалары жарық көрді.

Ғабит Мүсірепов – қазақ әдебиетінің барлық жанрын дамытуда аянбай еңбек еткен жазушы. Оның еңбектері жоғары бағаланып, бірнеше орден, медальдармен марапатталды, алты мәрте Қазақ ССР Жоғарғы Кеңесіне, 1958 жылы КСРО Жоғарғы Кеңесіне депутат болып сайланды. 1974 жылы Ғ. Мүсіреповке кеңес әдебиетін өркендетуде сіңірген еңбегі үшін Социалистік Еңбек Ері құрметті атағы берілді.

Жазушының 1930 жылдардың бас кезіндегі көбірек көңіл бөлген тақырыбы ауылшаруашылығын ұжымдастыру мәселесі болды. Оның осы тақырыпқа арнап жазған тұңғыш шығармасы – **«Қос Шалқар»** әңгімесі. Қаламгер «Қос Шалқар» атанған әсем көлдің атырабына үш рет жолы түсіп барғанын, осы өңірдегі болған өзгерісті сөз етеді. Әңгіме оқиғасы егіндік, шабындық жерлерді бөліске салу, ауылшаруашылығын ұжымдастыру мәселесіне арналған. Қасым сияқты байлардың шөбін шауып,

малын баққан Күсен сияқты кедейлердің артель болып ұйымдасуы, байлар мен кедейлердің таптық күресі шеңберіндегі қазақ ауылының шындық өмірі суреттеледі. «**Көк үйдегі көршілер**», «**Күсен**» атты әңгімелері де осы тақырыптың жалғасы сияқты болып келіп, қазақ ауылындағы колхоздастыру кезіндегі қиыншылық, таптық талас-тартыс әңгіме болады. Ғ. Мүсірепов 1932 жылы «**Бір адым кейін, екі адым ілгері**» атты әңгімесін жазды. Онда таптық күрес, астыртын әрекеттер, ауылдың бай-кедей болып бөлінуі, жаңа заманға өткен қоғам өкілдерінің риза болмай қарсы тұруы суреттеледі. Жазушының шығармаларына негіз болған оқиғалардың барлығы да өмір шындығынан алынған, бұл 1930 жылдары қазақ даласындағы ескі мен жаңаның күресі еді.

Жазушы «**Талпақ танау**» әңгімесінде де қазақ ауылындағы колхоздастыру кезеңінің шындығын баяндайды. Онда еңбекшілерді ұжымдастыру мәселесіне байланысты колхоз төрағасы Сәденнің көрші совхоздан

шошқа сатып әкеліп өсіруі суреттеледі. Қазақ ауылына әкелінген бесінші тұлғаны Есен шалдың бағуын, ауыл адамдарының оған үрке, жиіркенсе қарауын бейнелеу арқылы адамдар психологиясында орын алған ескі түсінік пен жаңа көзқарастың қақтығысын шебер көрсетеді.

30-жылдардың ортасында жазушыны М. Горькийдің ана тақырыбына жазған романтикалық әңгімелері қызықтырады. Ол М. Горькийдің «**Адамның анасы**» және «**Өлімді жеңген ана**» атты екі новелласын аударып, өзі де «**Ананың анасы**», «**Ашынған ана**», «**Ананың арашасы**», «**Ер ана**», «**Ақлима**» атты әңгімелерін жазды.

Жазушының «Ана» тақырыбындағы шығармаларының жиынтығы ретінде 1974 жылы «**Ұлпан**» романы дүниеге келді. Жеті мың бетке жуық қолжазба, жазу кітапшаларын қалдырған Леонардо да Винчиге еліктеген қазақтың сөз зергері Ғабит Мүсірепов қойын дәптеріне «Менің Джоконда – Ұлпан» деп жазған екен. Сондай-ақ қаламгер «Тұтқын қыз» атты кітабында:

«Ұлы суретшімен жарысқа түстім десем, оным барып тұрған астамшылық болар еді. Мен онша ақымақ болмасам керек. Әрбір жазушының ойында әр кезде өзімен бірге жасасып, толыға түскен бейнелері болу керек. Менің ойымда Ұлпан 40 жыл бірге жасасып жүрді. Мен ол бейнені әр қырынан көрсетуге тырыстым – ойы, сезімі,

Даналық ойдан дән ізде

Ғабит Мүсірепов – ардақты ат! Мүсірепов туралы мың сөзден «Мүсірепов» деген бір сөздің мағынасы әлдеқайда терең, мазмұны әлдеқайда бай. Ғабит Мүсіреповті мақтаудың керегі жоқ. Онымен мақтануымыз керек.

(З. Қабдолов)

Ғабит Мүсірепов әрқашанда өз халқымен бірге қуанып, бірге толғанды. Әр оқиганың мән-мазмұнын шеберлік құдіретімен оқушының көкейіне ұялатуға тырысты.

(І. Омаров)

сырт суреті, жас кезі, есейген кезі, мінезі, мейірімі т.б. Джоконда да маған мұңайыспен жымию сиқыры сияқты елестейді. Мен сиқырға бара алмадым, кәдуілгі тірі әйел бейнесін жасамақ болдым. Горькийдің бағытын ұстадым. Ұлпанда романтизм бар деп те ойлаймын. Орыс сыншылары Ұлпан бейнесінде аңыз бар десті. Мен жоқ деймін. Ұлпаннан бірнеше ғасыр бұрын өткен Қарқабат, Ақкелін, Домалақ ана тағы басқа да рулы елге ұран болған әйелдеріміз болған ғой!».

Романда қазақ ауылының жүз жылдық тұрмысы, әдет-ғұрпы, барымта, қалыңмал беріп, қыз айттыру, бай мен кедей арасындағы, ел ішіндегі жер дауы, жесір дауы кең көлемде сөз болады. ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы қазақ халқының өміріне терең бойлап, тарихи деректерді, өмірде болған оқиғаларды, адамдарды шығармасының арқауы етіп алады. Романның басты кейіпкері Ұлпан өмірін суреттеу арқылы сол замандағы қазақ қоғамының тыныс-тіршілігін көрсетеді. Жазушы Ұлпан бейне-

сіне қазақ әйелдеріне тән асыл да құнды қасиеттерді жинақтайды.

Романдағы бас кейіпкер Есене́й – Керей-Уақ руының билігін уысында мықтап ұстаған беделді биі, атақты байы. Жас кезінде жауынгер, найзагер батыр болып, Кенесары қолымен кескілескен ұрыста ерлік көрсеткен, екі жүз сарбазын тұтқындап стапқа өткізген, кейін жараланып, орыс-қазақтары дәрігерлерінің көмегімен ажалдан аман қалған. Ол қалың жылқысын өзінің жауынгер досы, бірақ аяқ-қолы сал болып қалған Артықбай батырдың жайылымына байқамай қаптата жайып келе жатқанда, оның алдынан батырдың қызы Ұлпан қарсы шығып, Есене́йді сөзбен жеңіп, айып төлетеді. Мүсірептің Ұлпанды танып, Артықбай батырдың қызы екенін естігенде, Есене́йдің Ұлпанды алғаш рет көруі есіне түседі: «Есене́й сәлем беріп, үйге кіріп келгенде, төрт-бес жасар қыз бала зәресі ұшып, үйден шыға қашқан болатын. Сол бала үш күн бойы өз үйіне кірмей қойған. Босағадан сығалайтын да, қаша жөнелетін...». Есене́й ойынан Ұлпан шықпайды:

«Еснейдің бүгінгі көрген бойжеткен қызы сол – Ұлпан. Бұдан он үш жыл бұрын көрген бала қыз әлдеқашан есінен шығып кеткен еді. Енді, міне, бүгінгі батылдығымен, бала кезіндегі еркелігімен, мақпал қара меңімен көз алдында тұрды да қалды. Ерке болушы еді, ығыспай сөйлейтін қыз болыпты-ау. Зерделі, зейінді боларсың деп ойлап кетіп еді, ойлағаны келген де қойған. Ұтқызбай кетті ғой!.. Әлдекім әлдеқашан айттырып, құда түсіп қойған болар-ау! Оған сөз жоқ қой. Ит-ай, не деген маңдайы жарылып туған ит еді. Қазақ бесігінде жатқан баланы да айттыра береді. Кедейленіп қалған батыр әлдеқашан қалың малын алып, жеп те қойған болар. Шешесі Несібелі сұлу да сүйкімді кісі еді, соған тартқан ғой. Мінезі

Сөзмаржан

Зерделі – ақылды, саналы, зейінді.

Қолқа – 1) жақын адамның бір нәрсені қалауы, сұрауы; 2) ірі артерия қантанымыры.

де шешесіне тартса, ақжарқын, ашық, ақкөңіл болар. Ол бір таптырмайтын мінез ғой. Өзіне сәукеле қалай жарасар еді!».

Екі баласы бір күнде шешектен өлген, бүгінде елуден асып, ел ағасы болған еңсегей бойлы Есней бір балаға зар болып жүріп, өзінен қырық жас кіші Ұлпанға ғашық болады. Есней Ұлпанды айттырған күйеуі Түлен саудагердің таз баласы Мырзаштан құтқарады. Елін ашса – алақанында, жұмса – жұдырығында ұстап отырған Есней Ұлпанды айттырып қойған жерінен арашалап алып, өзі құда түседі: «Есней үйіне қайтқалы жатқан Мүсірепті шақырып алды:

– Бір қыс бірге болайық деп едім, көнбедің. Тек менің соңғы бір қолқамды орындап бер. Бір күн аялда. Артықбайға құда түсіп қайт. Ұлпанға Еснейдің көңілі ауып жүр де. Мендей шалдардың талайы-ақ тоқал алады. Мен де өзіндей сүр бойдақ. Алпысқа келгенім жоқ. «Соңғы» дейтін күйім осы қыз – Ұлпан... ». Есней сөзін жерге тастай алмайтын Мүсірепке Ұлпанмен сөйлесу де оңайға түспейді:

– Ұлпан! – деді Мүсіреп, Ұлпанның көзіне тура қарап, – Ұлпан, сен мен қазір не айтсам да түгел тыңда, ойлана тыңда. Жақсын, жақпасын, түгел тыңдап ал. Бір ауыз сөз қоспай тыңда!

Содан кейін өзінің Есенеі жіберген елшілігін айтты... Ұлпан бір түсініксіз күлкімен күле бастады.

– Мүсіреп аға, күлгеніме өкпелей көрмеңіз, күлкім келіп күлгенім жоқ. Енді Есенеі ағаңа қайтаратын жауабымды айтайын: Есенейдің құрығы мойныма түсе қалса, оны алып кететін күш біздің аз ғана ауыл кірме Күрлеуітте жоқ. Құдай салды – біз көндік. Бірақ ағаңның есінде болсын – Ұлпан арзанға түспейтін қыз».

Ұлпан сұлулығымен қатар өзінің ақылдылығымен, зеректігімен Есенеіді баурап алады. Ұлпанның келісімін алған Есенеі оның «арзанға түспейтін қыз» екенінде қандай мән жатқанын білуге асығады. Оны Ұлпанның өзінен сұрайды:

«– Ұлпан, мен арзанға түспейтін қызбын дегенде не айтқың келді? Сол қым-

батқа түсерің дүние малы болса да атын аташы!

– Мені ешкім сатпайды да, мал да алмайды. Әке-шешемнің өз малын бағып алуға да шамасы жоғын білесіз емес пе? Сіз мені қай үйіңізге кіргізбексіз? – деді.

– Отау үйге кірем десең, отау үй бар. Үлкен үйге кірем десең, үлкен үй бар. Қалағаның болсын.

– Жоқ, маған оңаша отау – ойнақ үй керек емес. Мен үлкен үйге кіремін де, төріңізде отырамын. Соған туысқандарыңыздың көзі үйренер ме екен?

– Бір-ақ күнде үйренеді. Есней ордасының бәйбішесі сен боласың...

Сөзмаржан

Құрық – 1) жылқы ұстау үшін ұшына ілмек жіп бекітілген ұзын сырық; 2) айла-шарғы, қулық-сұмдық.

Кірме – басқа елден, сырт жақтан ауып келіп сіңген адам, келімсек.

– Есеней, – деді Ұлпан. Бұрын сіз деп сөйлеуші еді, мұнысы бір табан жақындағанын аңғартқандай шықты. – Есеней, екеуміздің арамызда ең кемі қырық жылдық айырма бар. Осыны ойладың ба?

– Ойладым, жаным. Қырық жыл болса қайтейін? Қырыққа келгенде біздің елдің Есенейі сен болып қаларсың. Оған дейін сен менің Есенейім бола тұр... Мен саған сұлу деп, жас деп қызықтым ба, болмаса Есенейдің орнына Есеней болатын адам деп қызықтым ба, оны өзім де біле бермеймін... Мен баласы жоқ, ұрпақсыз қалған адаммын. Ұлым да, қызым да, жарым да жалғыз сенсің, күнім. Күнімдей жарқырап, ел-жұртыма кейде айбынды, кейде мейірімді қарап, ордамызды жалғыз толтырып отырсаң, Құдайдан сұрар басқа бір тілегім жоқ... ».

Көркіне ақылы сай Ұлпан – Есенейдің ерекше адам екенін тани білген сұңғыла қыз. «Есеней қатал еді, озбыр еді. Енді оның жан жүрегін жібіткен Ұлпан болды», – деп суреттейді жазушы.

Қазақ елінің тіршілігін, қазақ әйелінің өмірін жазушы: «Дала қызы – табиғаттың ең жас перзенті. Көзіне көрінгеннің бәрін көңіліне тоқып келеді. Ол не көріп, не біліп өсті? Кең дала... көк дала... сары дала... сағым... Төрт түлік мал... соғым. Қысы-жазы киіз үй. Ұзақ түндей өзгерісі жоқ өмір. Сарыала етек сарпылтаңға көндігіп кеткен қазақ әйелі. Ұлпан да осыны көріп өсті», – деп суреттей отырып, «Қазір оның көңілінде әлденелер оянып келе жатқандай еді... »,– деп, Ұлпанның бейғам ел тіршілігіне әкелген жаңалықтары мен өзгерістерін бейнелеу арқылы қарапайым қазақ қызының даналығын, ел анасына айналған тұлға дәрежесіне дейінгі өсу жолын көрсетеді. Жазушы халық қамын ойлап, ел мүддесін қорғаған Ұлпанның істерін айта келе: «Он ауыл Сибанды Еснейдің қазаны мен қолына қарап телміріп отырудан біржола құтқарды. Қашаннан бері Еснейдікі болып келген кең жерді әр ауылға бөліп берді. Мұнысы жалғыз бұл ел емес, жалпы Сібір қазақтары үшін жаңа бір үлгі еді. Оның аты

не екенін Ұлпан өзі білген емес. Кедейлік жаншып, ділгірлік сорына белден батып отырған жоқ-жітікке жаны ашыды да, қолдан келерін істеді де берді. Қазір Еснейдің малы екі есе азайды, оның есесіне ел Сибанның малы он есе көбейді. Ел аздап егін салады, шөп шабады. Бала-шаға дірдектеп қыс бойы киіз үйде отырмайды, жылы қысқы үйде отырады. Әсіресе, осы қысқы үй үшін ел-жұрты Ұлпанға қатты риза. Еснейді жұрт құрметтейтін де еді, қорқатын да еді. Ұлпанды жұрт әрі құрметтейді, әрі жақсы көреді. Бұдан он жыл бұрын Ұлпанға сұрана келуші еді, осы күні ақылдаса келеді. Еснейге кімнің батылы барып ақылдасам деп ойлаған! Бұрын Еснейден ығысып-ықтап қалған бес болыс Керей елі де үлкен дау-жанжал болса, Сибан елінің

Сөзмаржан

Телміру – 1) көз алмай, тесіле қадалып қарау 2) көзін сатып дәмелену, күні түсу.

Ділгірлік – зәрулік, мұқтаждық.

ыңғайын байқау үшін Ұлпанға бір соқпай қоя алмайды», – дейді.

Ұлпанның қиын да шырғалаңы көп өмір жолын суреттеу арқылы жазушы қазақ әйелдерінің тағдырын көрсетеді. Тоғыз жыл төсек тартып жатқан Еснейдің даңқын көтеріп, атақ-абыройын асырған Ұлпанның қадірін жазушы Мүсірептің әмеңгерлік пен Еснейден қалған байлықтың тағдырын шешуге келген би мен болыстарға айтқан сөзі арқылы білдіреді: «Бұл елде екі адам Сибан болса, Ұлпан – сол екеуінің бірі, біреу болса, сол біреудің өзі – Ұлпан! Ұлпан – тек Сибан ғана емес, он бес жылдан бері осы елдің Еснейі! Еснейдің өзі атап кеткен – Еснейі! Сіздер Ұлпанды жесір қалған қатын деп отырсыздар, Сибан оны «әулие Ұлпан» дейді. Сибан қандай талқыға түссе де, осы ойынан айнамайды». Ақнар атанған абзал ана, жұрт қамын жеген қамқор Ұлпан басына түскен қандай қиындықты қайсарлықпен жеңе білсе де, өзін қорлау мен аяушылық білдіруге төзбес қайсар жан екенін: «Жоқ, жоқ! Мен Ұлпанмын! Айқай

салсам, барлық Сибан атқа мінер еді. Өттең, зират басына барғанда өзім салдырған үйлердің қасынан көзімді жұмып өтемін бе? Ол да емес... Әркімнің мені аяй қараған көзіне қалай шыдармын?» – деп, өз байламын жасайды.

Зергер сөз

... Өлі де талай-талай замандар өтеді. Талай-талай толқындар кезекпен ауысып, талай-талай ұрпақтар келеді. Сол кезде халқымыздың осы бір тұстағы белбелесіне үңілер адам болса, Мүсірепов шығармаларына соқпай кете алмайтыны айдан анық.

(С. Шаймерденов)

Ғ. Мүсірепов – көркем әдебиетте де, театрда да, кинода да – өнердің тағы қандай түрі бар – бәрі-бәрінде де сұлулықтың гимн дәрежесіне көтеріліп келе жатқан классик.

(Ш. Мұртаза)

Ғ. Мүсіреповтің «Ұлпан» романы – ел шежіресін, қазақ ауылының тұрмыс-тіршілігін кең ауқымда бейнелеген туынды.

Ұлпан

(романнан үзінді)

Бірінші бөлім

Еснейдің төрт қос жылқысы «Қаршығалы» шұбарына жақындап келіп, қапталдай төніп қалып еді. Тақырланып қалған жазғы жайлаудан келе жатқан жылқы қарауытқан қалың орманды, өзекті-шілікті өңірге тұяғы тиген соң-ақ ұстарадай өткір тістерін жерге қадай бастады.

Қазақ байлығы – жылқысында. Қысқа қарай жылқы малын ықтасыны бар қара отты шұбарға жақын ұстамасаң. «Байлық – бір жұттық, батыр – бір оқтық» кейде тақыр-таза жаяу да қаласың. Жаяу қалған адам – несімен адам?.. Несімен қазақ?..

Есней қазір қаптап-қапталдап, жер түгін тістелей жылжып келе жатқан байлығының алдында едәуір жерде, биіктеу жотаның

қырқасында ат үстінде тұр. Көз жетпес көкжиекке дейін созылып-керіліп жатқан кең алқап шын-ақ мақтағандай екен. Жота-жота қалың ормандар. Өзекті-шілікті, тұяқ тимеген қара отты кең шиыр. Ат шашасынан аз-ақ асатын алғашқы жауған ақша қар жердің шөбін әлі жасыра алмапты. Сондай жерге ертерек келіп ірге тепкеніне байдың көңілі әбден тояттағандай.

Еснейдің қасында төрт адам жолдастары бар еді: ең сенімді серігі – жамағайын «түрікпен» Мүсіреп, Алдай елінен – аңшы Мүсіреп, руы басқа болса да Еснейдің Қоныстасы Бекентай батыр және Еснейдің қосалқы атын жетелеп жүретін жас жігіт, «түрікпен» Мүсірептің туған інісі – Кенжетай. «Түрікпен» Мүсіреп аздап сыбызғы тартады. «Бозінген», «Боз мұнай», «Сүйір батыр», «Алқакөл», «Алғашқым» деген күйлері бар. Одан соңғы құмары – бір жақсы ат, қонымды киім, серілеу адам. Қалталарында қалампыр жүреді... Әлі ақ кірмеген сақал-мұртын жарасымды қырқып ұстайды. Алдай Мүсіреп – аңшы адам. Балдаққа

сүйеген оң қолында «түлкі перісі» атанған томағалы қара бүркіт, арқасында жалғыз оқ, ширақты шиті мылтық. Азырақ асыға сөйлейтін, азырақ асыра сөйлейтін адам. Күн кешкіре келе бұлыңғырланып тұр еді, ұзамай қар қапалақтай бастады. Есней алыстан көз тігіп келіп тоқтаған жерін мақтап-мақұлдағанын күткендей жолдастарына қарады. Осынау кең қорықты Еснейдің есіне алғаш салған аңшы Мүсіреп еді. Сонысын тағы бір ескертіп қалғысы келіп, Еснейге қарай еңсеріле бұрылып:

– Аға сұлтан пірім-ау! Айтпап па едім? Қысқа қарай жылқы баласына бұдан артық жер болмайды, иесіз жатқан жер! Бір қыс жайладың болды, аға сұлтанның шұбары атанады да, балаңның баласына дейін кете барады! – деді.

Есней оның сөзін аяқтатпай екінші Мүсірепке қарады. Осы бір «аға сұлтан», «балаңның баласына» деген сөздер Еснейге шаншудай қадалатынын ақкөңіл аңшы аңдамай-ақ қойды. Аға сұлтан болғысы келіп бола алмай қалған адамға, екі ұлы

бір күнде өліп, содан бері жиырма жыл бойында әйелі бала көтермей қойған адамға жаңағы сөздер мазақтаумен, қорлаумен тең екенін жарамсақ аңшы түсінбесе керек. Атаққұмар, лақап құмардың сөзін қайталай береді.

Өткен қыс аңшылықта кездесіп қалып, Еснейге екі түлкі, үш бірдей қара қылшық күзен байлап еді, сонысын арқаланып, ки-мелеп сөйлейді. Биыл, міне, жер қарадан қасына еріп, Еснейдің қасқыр алатын арабы иттерін баптап жүр. Өзі де аң құмар Есней оның бетін біржола қайтарып тастайтын қатты сөз айтпай келеді. Қолын аз ғана сермеп тоқтатып тастайды, бар болғаны сол-ақ...

– Жазы-күзі мал тұяғы тимеген шүйгін екені көрініп-ақ тұр. Бірақ осы күні иесіз жер бар ма, бір иесі бар шығар, – деп «түрікпен» Мүсіреп аз кідіріп қалып еді, аңшы Мүсіреп тағы киіп кетті:

– Жоқ, жоқ! Иесіз демедім бе? Бұл өңірде мен білмейтін жер бар ма, тәңір! Қасқыры мен түлкісінің ен таңбасына дейін білемін.

Құдай біледі деп айтайын. «Қаршығалыда» үш мың қасқыр, бес мың түлкі, он екі мың күзен, жеті мың қоян бар!..

«Түрікпен» Мүсіреп адасына қарап, қағытып қалды:

– Ақ құр, қара құрларын санамаған екенсіз, Мүсеке!

– Үш мың қасқыры болса, менің жылқымды бір қыста жеп тауыспас па екен? – деп Есеней де қалжыңдады. Кенжетай ағасына қарап, ну орманның орта тұсын көзімен нұсқады. Мүсіреп інісінің нұсқаған жағына қарап:

– Сонау қалыңның орта тұсында үш жерден түтін көріне ме деймін, – деді Есенейге бұрылып. – Әне, бір салт аттылар да көрінді.

Үш салт атты қатты жүріп келеді. Біреуі алдырақ, екеуі кейінірек. Алдыңғының аты не жорға, не қу тірсек желісті болу керек. Кейінгі екеуі ара-тұра шауып алып, ілесіп келеді.

Алдыңғы жігіт ағызған бойы жотаның қырқасында тұрған топтың алдына жақындап келіп сөйлеп кетті:

– Армысыздар, ағалар!.. «Қаршығалы» шұбарын паналап қонып қалған үш ауыл кірме Күрлеуіттің арызын айта келдік... Биыл қыс осында жан сақтаймыз ба деп, жаз бойы қорып келген жеріміз еді. Жетісіп отырған ел емеспіз... Сорлының зары арлыға кездескей деп жіберіп еді... айтар арызымызға құлақ ассаңыздар екен...

Аңшы Мүсіреп Есенейге жарамсақтанып, жігіттің арызын аяқтатпай киіп кетті.

– Тоқта деген соң, сүйреңдемей, тоқта, бала! Ауылыңа сәлем айт: Есеней аға сұлтанның ат тұмсығын тіреген жеріне таласып әуре болмасын! – деді.

Жігіт те іркілген жоқ:

– Есенейі жоқ елді де ел екен, жұрт екен десеңіздер, қара өрттей қаптап, келе жатқан жылқысының бетін кейін бұрсаңыздар екен. Осы – арызымыз...

– Мына көргенсіз кімнің атын атап тұр өзі! Құйрығыңды түріп тастап, дүрелеп алсын деп тұрмысың? – деп, анайы аңшы атын тебініп-тебініп қалды. Есеней қолын сермеп тоқтатпағанда, әлденеге ұрынып

қалатын жайы бар. Жас жігіт бұл жолы сөз қайтарған жоқ. Басын төмен иіп, арызына жауап күтіп қалды. Осындай өжет жастарды Есеней қатты ұнататын еді. Жиырмаға келмеген бала жігіттің сөзінде нәр де, зәр де бар екен. Осылай өсіремін деп, үміт еткен екі ұлы қара шешектен бір күнде қайтыс болғалы осындай уытты жасқа қызыға қарап қалушы еді. Өзімен рулас он ауыл Сибанның ішінде үміт етер өреннің бәрінде сыртынан бақылай жүретін. Бала жігітке қызыға тұрып, «түрікпен» Мүсірепке қарады – жылы жауап бер дегендей еді. «Түрікпен» Мүсіреп жас жігіттің сөз саптауынан ашынғандық лебін өзі де танып тұрған. «Кірме Күрлеуіт» дегеніне қарағанда арыз айта жіберіп отырған қайбір бай ауыл дейсің. Сөз білер ақсақалы да болмаған-ау.

– Шырағым, арызың аяқсыз қалмас, – деді ол, – аяқсыз қалдыратын арыз сияқты емес. Ауылдарыңа осыны айта барарсың. «Түсі игіден түңілме» дегендей, көргенсіз деуге ішім қимай тұр. Өттең, ашынғандықтан болса да, азды-көпті асқақтай сөй-

легенің де болды. Ауылыңа мұны да айта барарсың.

Бала жігіт бұл жолы да тез жауап қайырды:

– Арызымызды айтып кел деген жұрт асқақтай сөйле деп тапсырған жоқ еді, ағалар. Солай болып шықса, айып өзімде. Жүйелі сөз жүйесін табар, жүйесіз сөз иесін табар деген бар ғой. Міне, айыбым! – деп атынан түсе қалып, ұзын шылбырын Кенжетайға қарай серпіп жіберді. – Әйтеуір, ат жетелеп жүр екенсің, мынаны да жетелеп жүр.

Содан соң екі жолдасының бірін түсіріп, соның атына мініп алды да, жөнеле берді.

– Кешіре көріңіздер, ағалар...

Жолдастары бір атқа мінгесіп кетті. Есней ұзай берген бала жігітке ұзақ қарап қалды. Бір сәтке баласыздығы бойын билеп, бар ойы сол бала жігіттің соңынан кетіп бара жатқандай еді.

– Қап, құйрығын түріп жіберіп, дүрелеп алу керек еді өзін! – деді аңшы Мүсіреп қайта қызына бастап. «Құйрығын түріп» дегенді тауып айттым деп тағы қайталады.

– Апыр-ау, бұл кімнің қызы болды екен! – деп «түрікпен» Мүсіреп Есенеіге қарап:

– Қыз? – Күні бойы Есенеідің аузынан шыққан екінші сөзі осы еді.

– Ие, қыз!.. «Міне, айыбым!» дегенде көз құйрығымен өзіңді бір шарпып өткенде неғып байқамадың?

Шарпып емес-ау, көз қиығын серпе тастап қарайтыны бар екен де!..

– Ай, түрікпен-ай, жер ортаға жақындап қалсаң да, қыз-келіншек дегенде қырағысың-ау! – деді Есенеі. Неге екені белгісіз, мақтағандай еді. Аңшы Мүсіреп шошып кетті.

– Қыз болса, мені Құдай ұрды төбемнен! – деді. – Мен масқара болдым. Бұл – Артықбай батырдың қызы Ұлпан. Үйіне қонып кеткеніме ай толған жоқ. Ең болмаса, қара жорғасын танымай қалғанымды қарашы! Бір күн қасыма еріп жүріп, екі қаз байланып еді! Қарағым-ай, енді сенің бетіңе қалай қараймын! Аңғал аңшы күйіп-пісіп, шошалақтады да қалды.

– Дүре соққың келмеп пе еді? Бетіне қарамай-ақ, соға бересің де! – деп, өзі сасқалақтап, қалған аңшыны «түрікпен» Мүсіреп біржола өлтіре салды.

– Артықбай батырдың қызы деймісің? – деді Есенай.

– Ойбай, аға сұлтан пірім-ау! Соның қызы – Ұлпан. Мінер жақ артқы аяғы ақ бақай, маңдайында төбелі бар, су төгілмейтін қара жорға тұр ғой, міне!

Қыздың бір-ақ рет көз қиығын Есенайге серпе тастап қарағанын «түрікпен» Мүсірептен басқа ешкім аңдамай қалған екен. Кешкірген бұлыңғыр күн, қапалақтаған қар... арыз айтуға қыз келер деп кім ойлаған! Келген бетінде кие сөйлеп, бәрінің көңілін сөзіне аударып әкеткен Ұлпан қыз екендігін аңдатпауға тырысып еді. Солай бола тұрса да, қыздың аты қыз ғой, атақты батыр, аты шулы әділ би атанған Есенайге қыз көзімен бір қарап қалғанын өзі де сезбеген.

– Артекеңе сәлем айт, ертең сәлем беріп қайтармын! Өзі жетелеп жүрген Есенай-

дің «Мұзбел» дейтін торы төбел атын қара жорғамен бірге жетелеп алып, Кенжетай жөнеліп кетті.

Есенеі жолдастарына ендігі байламын айтты:

– Осы жоннан әрі бір жылқы тұяқ салмасын! Сәдірдің қосынан басқа қостардың екеуін Құсмұрынға қарай, төртінші қосты өзіміздің Аққусақ, Қараемен, Еламан көліне қарай аударыңдар. Сәдірдің қосы осы маңда қала тұрсын. Екі адас, менімен қаларсыңдар, Бекентай, сен Құсмұрын қосымен кетерсің... Серіктері Есенеідің бұйрығын орындауға тарасып кетті, Есенеі өз қосын тіктіруге көлге қарай жалғыз бұрылды. «Бұдан он жыл бұрын жер астындағының дыбысы елден бұрын маған жетуші еді, Артықбай батырға ұрынып қалғаным қартая бастағаным-ау! – деп ойлады Есенеі. Әлде, қадірім түсе бастағаны ма екен? Аңшының көпіртпесіне еріп кете бергенім қалай? Бұрын ғой ондайды өзім анықтатып алушы едім!». Жаңағы аз оқиға Есенеідің көз алдына бұдан он бес жыл бұрын өткен

оқиғаларды әкелді. Артықбай батырдың ерекше бір ерліктерін еске түсірді. Ол бейбіт елді қайта-қайта шауып, қайта-қайта талан-таражға салған Кенесары төренің лаңы болатын. Кенесары орыс шекарасынан шеткей отырған Керей-Уақ елдерін екі рет шауып әкетті.

– Кенесарыны хан сайлауға риза болса, ақ сақал, қара сақал билері тез жетсін! – деп шапқыншы жібереді де, үш күн ішінде хабар болмаса, шауып әкетеді. Жылқыға құмар, қыз-келіншекке құмар. Тобыл, Бағлан, Стап, Капитан қалаларына жақын отырған бес болыс Керей-Уақтың шетірек отыратындарын әлденеше рет шауып әкетті. Бұл рулардың Сарыарқаға қарай шетірек отыратындары болғанымен, қалың көпшілігі орыс қалаларына шектес отыратыны жан сақтап келіп еді.

Аманқарағай дуанына қарайтын көп рулы елдердің өміріне базар кірген, шай, қант, нан, орамал, сабын, сиса, барқыт, жібек, былғары кірген. Бұдан жиырма жыл бұрын хандық жойылғаннан кейін жаугер-

шілік саябырлап, бейбіт өмірдің іргесі бекіне бастаған еді. Соның бәрін ұмытып, Кенесарыны хан сайлауға бұл елдер көнбей қойды: шабылып жатыр, қыз-келіншектері қорланып жатыр, көнбей жатыр.

Есенеі бірдеме білсе, Кенесары ақылсыз адам болып шықты. Қазақ хандығы дегеннің шек-шеңбері де жоқ, бұлжымай тұрар заңы да жоқ. Біреуі хан сайланса, хан Шыңғыстың барлық ұрпағы елді ру-руға бөліп алып билеп, ойына келгенін істей беретін. Тоймайтын да, қоймайтын да. Енді сол заманды Кенесары қайта орнатпақшы! Ол заманнан бұл ел біржола безініп болған. Маңдайы тайқылау, төбесі шошақтау көрініп еді, Кенесары ақылды адам болмай шықты.

Қазақ жерінің батысынан бастап, шығысына дейін жетіп, енді оңтүстігіне иек артып қалған орыс қалалары бар. Орал, Орынбор, Тобыл, Түмен, Қызылжар, Омбы, Ірбіт – үлкен шаһарлар. Ол қалалардың ішкі бетін астарлап, қазақ-орыс станциялары орнап қалды. Сонда Кенесары хандығын

қай жерге орнатпақшы? Бетпақдалаға ма? Оған ерген ел өзінен-өзі «Ақтабан шұбырынды» болмасқа не амалы болмақ? Бұдан екі-үш жыл бұрын Кенесарыға ерген елдердің қазір қашып жатқандары бар. Мұны да түсінбесе, Кенесары шын ақымақ екен!

Отаршыл патшалықтың алары да аз емес, орыс қалаларынан сенің аларың да аз емес. Ханның қазанына түсіп кеткеннің сенің аузыңа көбігі де тимейді, сүйегі де тимейді.

Осыны ойлаған елдер тыныштығын шайқап, Кенесары дүрбелеңіне ермей, қасарысып қалды. Осыны ойлаған Есеней

Сөзмаржан

Қалампыр – бот. 1. Әсемдік, сәндік үшін өсірілетін иісі әдемі көпжылдық өсімдік. 2. Осы өсімдіктің хош иісті дәні мен гүлі.

Томаға – қыран құстың көзін жауып тұру үшін басына кигізіп қоятын былғары тұмылдырық.

Кенесарыға туын көтерді. Керей-Уақ деп аталатын бес болыс ел Есенейдің айнала-сына жинала берді, жинала берді.

* * *

Ғ. Мүсірепов – қазақ драматургиясының қалыптасуы мен дамуына айрықша үлес қосқан қаламгер. Оның қаламынан туған **«Қыз Жібек»** музыкалық драмасы (кейін осы аттас операның либреттосын жазды), **«Қозы Көрпеш – Баян сұлу»**, **«Ақан сері – Ақтоқты»** пьесалары театр сахналарында қойылып, өз көрермендерін тапты. Жазушы ауыз әдебиеті жырларында суреттелетін Қозы, Баян, Қодар, Қарабай, Жібек, Төлеген, Бекежан, Сансызбай, Базарбай образдарын театр өнеріне лайықтап шығарды. 1954 жылы Ғ. Мүсірепов **«Махаббат туралы дастан»** атты көркем суретті фильмнің сценарийін жазды. Пьеса орыс тіліне аударылып, Мәскеу театрларында қойылып, жоғары баға алды. Ғ. Мүсіреповтің тарихи тақырыпқа жазған шығармасының бірі – **«Амангелді»** пьесасы. Пьеса негізінде

«**Амангелді**» кинофильмі түсірілді. Пьесада 1916 жылғы Торғай облысында Амангелді бастаған ұлт-азаттық қозғалысы, қазақ еңбекшілерінің жергілікті байлар, болыстармен ақ патшаға қарсы күресі суреттеледі. Амангелді бастаған азамат соғысы Қазан төңкерісімен ұштасып, қазақ даласында Кеңес өкіметінің орнауымен аяқталады.

Ғ. Мүсіреповтің Екінші дүниежүзілік соғыс тақырыбына арналған туындысы – «**Қазақ солдаты**» романы. Жазушының бұл туындысы Қайырғали Сарталиевтің өмір жолын суреттеуге арналған. Романда бас кейіпкер Қайроштың балалық шағы, балалар үйінде тәрбиеленуі, ержетіп өсуі, азамат болуы, ерлігі баяндалған. Ғ. Мүсіреповтің Қайрошы – адал достықтың, бауырмалдық пен табандылықтың, батырлық пен батылдықтың иесі. Романның идеясы Қайроштың: «Дүниеде туған еліңнен артық ел жоқ, жер де жоқ... Сол еліміздің құлпыра түсер шағына келе жатырмыз. Адамның ойы да көркем, бойы да көркем болады ол елде!» – деген сөздерінде жинақталғандай.

Жазушының 1953 жылы жазылған **«Оянған өлке»** романының тақырыбы – Қазан төңкерісінен бұрын Қарағанды көмір өндірісі ашылып, онда қазақ жұмысшы табының құрыла бастауы, өндіріске жаңа тартылған қазақ кедейлерінің ащы өмірдің азабын бірге тартып, біте қайнасуы, олардың таптық мақсатты терең түсінуі, орыс капиталистері мен қазақ байларына қарсы тізе қоса бастауы, таптық сана-сезімінің оянуы суреттеледі. Романның екінші кітабы **«Жат қолында»** атауымен 1984 жылы дүниеге келді. Онда Қарағанды көмір кенін ағылшын алпауыттарының тонауы сипатталған.

Ғ. Мүсіреповтің **«Жапон балладасы»** – қара сөзбен жазылған баллада-жыр. Адамзат тарихында тұңғыш қолданылған атом бомбасының ауыр зардабын шеккен жапон халқының жантүршігерлік трагедиясын жазушы поэзиялық леппен, терең сыршыл сезімталдықпен жеткізе білген. Автор **«Арқаның әңгімесі»**, **«Көздің әңгімесі»**, **«Тастың әңгімесі»** арқылы ХХ ғасырдың

ең сұмдық, зұлмат қасіреті – атом апатын әшкерелейді.

Жазушы шығармаларының тілдік ерекшелігі – аз сөзге көп мағына сыйғыза білуінде, ащы сарказм мен юморды жиі қолдануында. Халқымыздың ардақты қаламгері ана тіліміздің тазалығына ерекше мән берген. Бұл туралы С. Мәуленов: «Ол ана тілінің таза болуына, сөздердің өз орнына қаланып, дұрыс қолданылуына, қорының молая беруіне баса назар аударатын. Ол тіл болмаса, халық болмайтынын жас ұрпақтың жадына мықтап құйған еді. Оның маржандай тізілген жазуынан сөз меруерттері шашылып жатқандай болатын. Ол әр сөздің нұрын, дәмін, әнін тамыршыдай тамаша білетін. Ол керемет стилист еді. Стилль адам дейтін болсақ, оның стилінен өзінің сұлу жаны жарқырап нұрын шашып тұрғандай», – десе, «Аспан толы жұлдызды шашылған сөз маржан десек, шеберлік пен көркемдік жағынан Ғабит Мүсірепов тілі жосылған Құсжолы болып қалды», – дейді профессор М. Базарбаев.

Артық болмас білгенің

Отызыншы жылдарда-ақ үлкен драматург екенін танытып, «Қыз Жібек» операсының либреттосын, «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» пьесасын, Ғ. Мүсірепов кейінгі жылдарда да бүкіл қазақ драматургиясының тамаша туындысы болып табылған «Амангелді», «Ақан сері – Ақтоқты», «Болашаққа аманат», «Қыпшақ қыз – Аппақ», «Қайран Майра» атты драмалық шығармаларын жазған.

Сценарийін Б. Майлин, В. Ивановпен бірігіп жазған «Амангелді» фильмі қазақ кино өнерінің алғашқы баспалдағы саналса, «Махаббат туралы дастан», «Қыз Жібек» фильмдері – қазақ кино өнерінің алтын қорынан орын алған туындылар.

Көркем аудармада О. Генри, С. Тагарао, М. Горький, М. Шолохов, У. Шекспир, К. Симонов, А. Штейн, Ж. Мольер тағы басқа қаламгерлер пьесаларын қазақ тіліне аударған.

(«Қазақ әдебиеті» анықтамалығы)

Жаңа тақырыпты меңгеру тапсырмалары

Білу

1. Ғабит Мүсірепов туралы не білдіңдер? Қандай отбасында дүниеге келген? Қандай білім алған?

2. Жазушы шығармашылығы туралы не айта аласыңдар? Қандай шығармаларымен танысыңдар?

3. 1930 жылдары жазған туындылары қай саланы қамтиды?

4. Тұңғыш шығармасы қалай аталады?

5. Жазушының қазақ драматургиясына қосқан үлесі туралы не білдіңдер?

6. Екінші дүниежүзілік соғыс туралы қандай шығарма жазған?

Түсіну

1. Роман не себепті «Ұлпан» деп аталған? Ойларыңды мысалмен түсіндіріңдер.

2. «Менің Джокондам – Ұлпан». Жазушының қойын дәптеріндегі осы бір сөйлемнен нені ұғамыз? Джоконда кім? Ол туралы не білеміз? Ұлпанды жазушы неге осы бейнеге теңестірді? Сендер кімге ұқсатар едіңдер?

3. Есеней Ұлпанды не себепті «Ақнарым» деп атаған? Романнан үзінді келтіре отырып түсіндіріңдер.

4. Ұлпанның «арзанға түспейтін қыз» екенінде қандай мән жатыр?

Қолдану

1. Жазушы туралы берілген мәтінді мұқият оқып шығыңдар, мәтін бойынша сұрақтар құрастырыңдар. Кім көп сұрақ құрастырса, сол жеңіске жетеді. Келесі кезекте құрастырған сұрақтарыңды бір-біріңе қоясыңдар. Ойын соңында «Қазымыр оқушы» анықталады.

2. «Ұлпан» романындағы портреттік суреттеудің рөлі туралы айтып беріңдер.

3. Романдағы, ирония, сарказмға құрылған сөз тіркестерін теріп жазыңдар, қызметі туралы айтып беріңдер.

4. Ғ. Мүсіреповтің «Ұлпан» романының негізі оқиғаларына сюжеттік-композициялық жоспар құрыңдар.

5. «Ұлпан» романында қазақ өмірінің қандай оқиғалары қамтылған? Нақты мысалдар келтіре отырып, баяндаңдар.

6. Ұлпан бойына қандай қасиеттерді дарытқан? Ұлпан қазақ даласына қандай өзгерістер мен жаңалықтар әкелген адам?

7. Ұлпанның өсу жолын роман мазмұнымен байланыстыра түсіндіріңдер.

8. Романнан берілген үзінділерді түсініп оқып шығып, тапсырмаларды орындаңдар:

- үзіндіні бірнеше бөлікке бөліңдер;
- әр бөлікке атау беріңдер;
- әр бөліктің негізгі ойын білдіретін сөйлемдерді табыңдар;
- кейіпкерлерді сипаттайтын сөз, сөз тіркесі, сөйлемдерді табыңдар;
- мәтіндегі барлық кейіпкерлерді кезегімен атап шығыңдар;
- мәтіндегі оқиға орын алған жерлерді атаңдар;
- үзіндіні аяқтаудың нұсқасын ұсыныңдар.

9. Романда кездесетін жер-су атауларын теріп жазып, географиялық тұрғыдан сипаттаңдар.

10. Шығармада кездескен ұлттық салт-дәстүрлердің көрініс беруін түсіндіріңдер және бүгінгі күндегі өзектілігі туралы ойларыңмен бөлісіңдер. Этнографиялық деректер қорын жасаңдар.

Талдау

1. Романдағы Ұлпан бейнесін қазіргі кездегі басшылық қызметтегі әйелдер бейнесімен салыстырыңдар.

2. Роман кейіпкерлері – Есеней, Ұлпан, Торсанға салыстырмалы мінездеме беріңдер.

Есеней	Ұлпан	Торсан

3. Ұлпанның бойындағы адамгершілік ұлы қасиеттерін мысал келтіре отырып, талдаңдар.

4. Романдағы Есеней бейнесіне, өзіндік ерекшеліктеріне талдау жасаңдар.

5. Әңгімеге сатылай кешенді талдау жасаңдар:

– Авторы:

– Тақырыбы:

– Идеясы:

– Тәрбиелік мәні:

– Кейіпкерлері:

– Портреттік мінездеме:

– Көркемсөз айшықтары:

теңеу –

эпитет –

метафора –

– Тұрақты тіркестер:

– Мақал-мәтелдер:

Жинақтау

1. Ғ. Мүсіреповтің «Ұлпан» романының тақырыбы мен идеясын анықтаңдар.

2. «Ұлпан» романы туралы мазмұндаудың тірек сызбасын құрыңдар.

Бағалау

1. Ұлпан Есенейге жар болуға не себепті келісім берді? Бұл келісімге сендердің көзқарастарың қандай?

2. Ұлпанның өмірден ерте кетуіне қандай себеп болды? Ұлпан тағдыры туралы пікірлеріңмен бөлісіңдер.

3. Ұлпан бейнесі туралы ойларыңды «ПОПС формуласы» арқылы білдіріңдер.

«Менің ойымша, ... »

«Себебі, мен оны былайша түсіндіремін ... »

«Оны мен мына дәлелдермен, фактілермен дәлелдей аламын ... »

«Осыған байланысты мынадай шешімге келдім ... ».

4. «Ұлпан» романындағы Есеней образы туралы ойларыңды білдіріңдер. Есенейдің таңдауы неліктен Ұлпанға түсті?

5. Өздеріңе ұнаған шығарма кейіпкері туралы ой бөлісіңдер. Ойларыңды жүйелі, дұрыс құруға үйреніңдер.

Ғ. Мүсіреповтің өмірі мен шығармашылығы туралы Мүсірепов Ғ. Көптомдық шығармалар жинағынан /Құрастырған Ә. Нарымбетов/, Мүсірепов Ғ. Таңдамалы. Үш томдық, Мүсірепов Ғ. Бес томдық шығармалар жинағынан, Мүсірепов Ғ. «Жаңа достар: Кітаптан соң кітап» кітабынан, Мүсірепов Ғ. «Ұлпан» романынан, М. Әлімбайдың «Ағаның көңілі – ақжайлау», «Көзін көрдік жақсы менен жайсаңның», «Ғажайып Ғабең», Ә. Қайырбековтің «Ел анасы – Ұлпан», М. Қаратаевтың «Көргенім мен көңілдегім: (Естеліктер, портреттер, эсселер)», М. Сәрсекенің «Мен білетін ер Ғабең» туындыларынан оқып алыңдар.

Роман

Роман – көлемі үлкен, мазмұны қат-қабат, сюжеті мен композициясы күрделі эпикалық жанр түрі. Романның түрлері: тарихи роман, авантюралық роман, ғажайып оқиғалы роман, детективті роман, психологиялық роман, тұрмыстық роман, педагогикалық роман, сатиралық роман, т.б.

Тарихи роман – белгілі бір тарихи оқиғаға байланысты туған шығарма. Бұл жанрда жалпыхалықтық мемлекеттік мүдделер басты сипат алады. Тарихи роман негізін тарихта болған оқиға желісі құрайды. Кейіпкерлері де өмірде болған адамдар.

Авантюралық роман. Бұл роман кейіпкерлері қауіп-қатерлі аса қорқынышты халдерді басынан өткізеді және ол қиыншылықты жеңіп шығады.

Ғажайып оқиғалы роман. Бұл романдардың оқиғасы тез дамып, қиыннан шарық-

тап кетіп, барған сайын оқиға шиеленісе береді. Бұл роман жұртты тез қызықтыру үшін, көңілін аулау үшін жазылғандықтан, ондағы оқиғалар көпшілігінде тек қызықты ету мақсатымен құрылады.

Детективті роман – тыңшылық істер жөніндегі роман.

Тұрмыстық роман. Мұндай романдарда негізінен үй тұрмысы, заманның салты, әдеті көрсетіледі.

Педагогикалық роман. Бұл романда негізгі оқиға желісі педагогикалық тәрбие беру мақсатында құрылады.

(«Қазақ әдебиеті» анықтамалығы)

Тапсырмалар

Әр роман түріне мысалдар тауып көріңдер.

Оның қай жырын оқысаңыз да, осындай сағыныш сазы еседі. Туған жерге деген сағыныш, достарға деген сағыныш, өлеңге деген сағыныш...

(Ә. Кекілбаев)

ТӨЛЕГЕН АЙБЕРГЕНОВ **(1937–1967)**

Ақын Төлеген Айбергенов Қарақалпақстанның Қоңырат ауданында туған. Ташкент педагогикалық институтын бітірген соң, Қоңырат ауданындағы орта мектепте мұғалім, Шымкент облысының Сарыағаш ауданындағы кешкі жастар мектебінде директор, 1965 жылдан Қазақстан Жазушылар одағы жанындағы әдебиетті насихаттау бюросында қызмет істеді. Өлеңдері республикалық баспасөзде 1957 жылдан жарияланды. Туған жерге деген албырт сағыныш пен мөлдір махаббатқа толы бір топ өлеңдері 1961 жылы шыққан «Жас дәурен» атты ұжымдық жинақта басыл-

ды. Қазақ поэзиясына өзіндік жаңа ырғақ, тегеурінді екпін әкелген поэтикалық жыр кітаптары: «**Арман сапары**», «**Өмірге саяхат**», «**Құмдағы мұнаралар**», «**Мен саған ғашық едім**», «**Аманат**», «**Бір тойым бар**», балаларға арналған «**Бақшаға саяхат**» сурет-кітапшасы жарық көрді. Сондай-ақ, орыс тілінде «**Мир созвездия**» деген атпен таңдамалы өлеңдері аударылып басылды. «**Ақерке Жайық**», «**Жаңғырған Маңғыстау**», «**Қазақстан**», «**Сені ойладым**», «**Мені ойла**», «**Ақ қайыңдар**», «**Бір тойым бар**» т.б. өлеңдеріне жазылған әндер ел арасына кеңінен танымал. 1997 жылы ақынның «Таңдамалы өлеңдер» жинағы мен ол туралы жазылған «**Біргемін мен сендермен**»

Зергер сөз

Өлең жазсам, тал бойым,
Қорғасын боп балқиды.
Шертіп бір сырлы сан күйді,
Домбыра көңілім шалқиды.

(Т. Айбергенов)

атты естелік кітап, 2001 жылы «**Бір тойым бар**» атты жыр кітабы жарық көрді.

Ақын Т. Рахым Т. Айбергенов шығармашылығы туралы: «Төлеген Айбергенов шығармашылығындағы ең арналы тақырып – кең мағынадағы туған жер, атамекен, соған деген перзенттік ұлы сағыныш сезімі!.. Ақын жырына байтақ қазақ жері тұтас болмысымен түгел сыйып кеткен еді. Қасиетті атамекеннің бар түкпірлеріне аяғы жетпей кетсе де, ол шексіз Қазақстанды бірегей қалпында бар даусымен, асқақ рухты шабытпен жырлай бастаған-ды...

Дәм-тұзының тым ерте таусылғанына қарамастан, оның поэзиясында өзге ақындардың ешқайсысында да кездеспейтін дүниеге деген ерекше бір махаббат бар. Әсіресе, ақынның адамның заңғар ұлылығын ақыл таразысына салып, сағынышымен өлшеген ыстық сезімі «Құмдағы мұнаралар» жинағында анық көрініп, айрықша аңғарылады.

Дискіден «Сағыныш» өлеңін тыңдап, ақынның көңіл күйін таныңдар.

Бір сағыныш мәңгі бақи дос еткен
Қазір мені жұлып алды төсектен.

Өлеңінің әр шумағынан сағыныштың сазы есетін Төлеген Айбергеновтің поэзиясында ерекше бір қуат бар. Ол – күрескерлік қуат. Ол – батырлық қуат. Адамдардың бәрін сағынышымен аялағысы келіп тұратын және соған қалтқысыз сендіре алатын қасиет қазақ поэзиясында тек Төлегенде ғана бар.

О, адамдар, біргемін мен сендермен,
Ықыласыңа ешнәрсені теңгермен.

Сендер – менің бақытымның бұлағы,
Сендер – менің дарыныма жел берген.

Ақын поэзиясы – жасампаздықтың жыры. Сондықтан да Төлегеннің жырларынан жауды жеңіп келген батырдың көңіл күйіндей шаттық пен қуаныштың самалы еседі.

Жазушы Әбіш Кекілбаев байқағанындай: «Бірақ бұл – гүлге елтіген, көбелек құған серуеншінің қуанышы емес, қиынды көрген, қайғы мен қасіреттің де ащы дәмін татып байқаған азамат адамның жүзеге асқан мақсаты мен орындалған арманының қуа-

Сағынбай барсаң, теңіз де сенің тебіренбес
жастық шағыңдай,
Бұлбұлдың даусын есіте алмайсың,
бауларға кірсең сағынбай.

Сағынбай барсаң, таулар да сенің
алдыңнан шықпас асқақтап,
Ойлауың мүмкін дүниені мынау кеткен екен
деп тас қаптап.
Үмітке толы, арманға толы әр жерде бір
түп қарағай,
Сағынбай жүрсе, қалуы мүмкін
жамырасуға жарамай.

Биікте тұрған таулар да мынау нұрына
таңның боялған,
Сені мен менің ғасырлап күткен
сағынышымнан оянған.
Бабалар бізді сағынған, жаным, арманның
аңсап биігін,
Әжелер бізді сағынған, жаным, талдырып
асқар иығын.

Көкірегіңде сағыныш барда мұрат та
сенде бар, жаным,
Алдыңда тұрған қыраттың саған көрінбей
жатқан ар жағын.
Жазира белдер қуанышыңды болмасын
мәңгі шектемек,
Алдыңнан орман кес-кестеп шықса,
сағынышыңмен көктеп өт.
Мен бұны саған жазып отырмын,
арманымды орап сезімге,
Жан-жақтан түскен шұғыланың бәрін
сағынып жүрген кезімде.

Бір тойым бар

Бір тойым болатыны сөзсіз менің,
Дәл қай күні екенін айта алмаймын.
Бірақ... Бірақ...
Ешкімді де билетпей қайтармаймын.
Онда ортаға тасталар ұран сондай:
Қайта алмайды қартың да бір ән салмай.
Жиырма бестің бәрін де сабылдыртам,
Кемпірлерге қыз күнін сағындыртам...
Сәбилерге ағаны үлгі етемін,
Жеңгейлердің толтырам гүлге етегін.

Менің жарым бұл түнде кірпік ілмей,
Ақ көңілмен ақ қайың бүртігіндей,
Омырауынан бір сәуір шайқап есіп,
Ажырасқанды жүреді қайта қосып.
Мен өзім де ән салам түн ауғанша,
Менің жаным бұл күнге құмар қанша!
Бәйге берем жығылған палуанға да,
Адалдығы сезіліп тұрар болса.
Қыз қуатын жігітке ат беремін,
Жанам деген жүрекке от беремін.
Мен әйтеуір бар жиған-тергенімді,
Бір тамаша той қылып өткеремін.
Біздің үйді сол күні бетке ал, қауым,
Нысанаға ап қуаныш тоқталмауын.
Мен бұл тойдан тілеймін жылап тұрып,
Қазанымда бір асым ет қалмауын.
Мен сөйтіп бар шаңнан бір сілкінемін,
Мен сөйтіп рақаттанып бір күлемін.
Кім білсін, талай түнгі тілегім ед,
Мәңгілік тарқамауы да мүмкін оның.

* * *

Оралам үйге кейде мен
Ойнақшып сылқым ойда өлең.
Қайтамын үйге кейде мен
Еңсемді басқан ойменен.
Келем мен үйге шақта
Шаршаған дел-сал бойымен.
Қиялдың маздап ой-қыры,
Келемін болып тас керең.
Қайралып кетіп кей күні,
Шабылып қайтам тасқа мен.
Сағынып кенже баламды.
Әрине, бұл шақ есіктен
Құшақтап кірем ғаламды.
Тірлікті жатқан қозданып
Мен мынау ата-жердеймін.
Жанымның отын маздатып,
Түнде де дамыл көрмеймін.
Қалғыма, әлем, мен саған
Бәрібір тыным бермеймін!

Даналық ойдан дән ізде

Оның тіл сындырып, әліп таныған мектебі домбыраның бауырынан өрбіген өлең-жырлар әлемі еді... «Пайғамбар сынды қарттардан» тәлім-тәрбие алып өскен ол өнерге үлкен құрметпен қарайтын. Сыпыра жыраудан бастап, бергі Қашағанға дейінгі халық ақын-жырауларын түгел жатқа білетін. Соңғы жазған «Космонавт монологі» оның творчествосындағы жаңа бетбұрыстың басы еді. Жақсы ақындар өмір бойы ізденіп өтеді.

(Қ. Мырза Әлі)

Адамзат баласы бойындағы асыл қасиеттің бірі сағыныш екені рас. Соның барша қадірін жеріне жеткізе жырлаған – Төлеген Айбергенов. Сарыағаштан Алматыға сол өзінен өзге ешкім көтере алмайтын ұлы жүк – сағынышын арқалап жеткен болатын. Алда асқақ армандар шыңы тұрды. Ішкі ақындық сенім мен жігер соған ұмтылдырады.

(Т. Рахым)

Төлеген Айбергеновтің жалын жырлары оны тоқталмас өмір сапарындағы әр жолаушыға серік етеді, жанам деген жүрекке от берер асау арман лықсыған Төлеген поэзиясы, біздің дәуіріміздің шындығындай, арыны асау армандарға бастап, болашақпен жалғаса береді. Оған ақынның жырлары куә. Жыр бағасын жүрегімен салмақтар талғамды оқырман куә.

(Ф. Оңғарсынова)

Зергер сөз

Ақын рухына

Дейтіндер бар өз биігімде құласам,
Соның бірі ақын болар сұрасаң.
Өлең жазып, ой маржанын тізгілеп,
Мәңгілікке үлгі болар жыр содан.
Жыр арқауы бостан-босқа өше ме?
Ақын жаны тас мүсін боп кете ме?
Шабытпенен сілкінгенде өлеңге
Білесің бе, ақын жасы нешеде?

Есте қалды кездескен күн өзіңмен,
Нұр бейнеңді елестетем сөзіңнен.
Бір тойыңды қазағыңа жасадың,
Жыр туындап оттай ыстық сезімнен.
Өлең-жырлар өз тұлғаңнан өрілген,
Дүниеге бір құдірет келтірген.
Құлагерін ерттеп мінген Ақандай,
Аққан жұлдыз – Ілияс болдың, Төлеген.
Айтқан сөзің жыр шумаққа айналған,
Өткен өмір келсе, шіркін, қайтадан.
Ұрпағыңа бәйтерексің бұл күнде
Көрінесің ашық көңіл айнадан.
Махаббаттың жырларына сөз берген,
Есіміңе көше бердік көз көрген.
Естелікпен жазып шыққан жырларым,
Ақын рухын бар әлемге тербеген.

(Ақын-сазгер С. Маханұлы)

Артық болмас білгенің

1965 жылы Мұқағали қасында бұйра бас, сіріңке қара, арықша бір жігіт бар, редакцияға келді. Әлгі жігітті: «Сарыағаштық Төлеген Айбергенов», – деп таныстырды да, Төлегенге:

– Бір өлең оқып жіберші, – деп өтініш білдірді. Төлеген орнынан тұрып, «Әнші Ғарекеңе» деген ұзақ өлеңін жатқа оқыды. Менің таңғалғаным: өз өлеңін жатқа оқыған ақынды алғаш рет көруім. Мұқағали тұрып: «Бұл – бір болайын деп тұрған ақын. Төкеңнің бір ғажабы өз өлеңін басынан аяғына, аяғынан басына қарай жатқа оқи береді. Мұның анау бұйра шашының астында Сократтың басы жатыр», – деді.

(Р. Қунақова
«Мұқағали. Естеліктер»)

Білу

1. Төлеген Айбергенов туралы не білдіңдер?
2. Қандай өлеңдерін оқыдыңдар?
3. Өлеңдерінің тақырыптары қандай?

Түсіну

Неліктен Т. Айбергеновті сағыныштан жаратылған ақын дейді?

Қолдану

1. Ақын шығармашылығы туралы сұхбат құрыңдар.

2. Өлең мәтінін қара сөзбен жазыңдар.

Талдау

«Сағыныш» өлеңіне сатылай кешенді талдау жүргізіңдер:

Шығарма авторы	
Шығарма атауы	
Жанр түрі	
Шумақ түрі	
Тармақ саны	
Әр шумақтың мәнін ашатын көркем сөздер	
Өлең түйіні	

Жинақтау

1. Ақын туралы мазмұндаудың тірек сызбасын құрыңдар.

2. Ақынның «Сағыныш» өлеңінің тақырыбы мен идеясын анықтаңдар.

Толғандырған, таңқалдырған Махамбет
пен Сен ғана.
Адамдықсыз ақындық жоқ, тырмыссаң
да жан сала,
Жомарттықсыз тағы алысқа шабамын
деп шаршама.
Батырлығың қанша болса, ақындығың
соншама,
Тіпті өзіңді сыйдырмаған даңқтың
тар төріне.
Мені бірге алып шыққың келіп
арпалыстың қаншама.
Заманының ыңғайына жүрмей кеткен,
іңкәрім,
Саһ өнерде қызғанышты білмей
өткен, іңкәрім,
Иығына бүтін бешпет ілмей кеткен, іңкәрім!
Жер астынан сәлем жолдап жатырсың
сен күн сайын,
Қазағымның маңдайына сыймай кеткен,
сұңқарым.
Не жақсылық болса алдымен елге
болсын дегенсің,
Сондықтан да сенің даңқың, сенің салтың
көгерсін.

Сайын далаң жырыңды еске ап күлкісін
сәл шегерсін.
Әр жүректе бұлтқа оранған қасиетті бір
шың бар,
Ол – ақындық мәрттік шыңы,
Айбергенов деген шың...
Ұлт рухы қай кезде де қанаттыға астана,
Айбергенов шыңын көрсең, атыңнан түс,
жас бала!

2. «Егер мен ақын болсам... » атты тақырыпта әдеби эссе жазыңдар.

Т. Айбергеновтің «Құмдағы мұнаралар», «Аманат», «Бір тойым бар» атты жыр жинақтарынан ақын өлеңдерін оқыңдар.

Әдебиет теориясы

Лирикалық кейіпкер

Лирикалық кейіпкер – поэзиялық шығармалардағы адам бейнесі. Лирикалық туындылардың бас қаһарманы – ақынның

өзі. Сондықтан ақынның өзі лирикалық кейіпкер болады. Лирикалық кейіпкердің ой-сезімі, тағдыры өз заманында суреттелсе, соғұрлым ол типтік қасиеттері мол, сомдап жасалған ірі тұлғаға айналып, дәуірдің көрнекті өкілі болып шығады. Ақын өлеңді өз атынан айтқанда лирикалық кейіпкердің бейнесі жасалады. Себебі ол ақынның өз бейнесі – жинақталған лирикалық кейіпкердің бейнесі болып шығады. Ақын қоғам өмірі, заман, адам туралы толғанғанда, өзін «мен» деп, «біз» дей отырып, сол ортаның адамы, белгілі бір ұрпақ буынының өкілі ретінде сезінеді. Төлеген Айбергеновтің «Сағыныш» өлеңінің басты кейіпкері – Төлегеннің өзі. Өлеңдегі лирикалық кейіпкер екеуі бір тұлға, яғни ақындық «мені».

(«Қазақ әдебиеті» анықтамалығы)

Тапсырмалар

Лирикалық кейіпкер туралы ойларыңмен бөлісіңдер.

Фариза апамыз поэзияға қанат қағып алғаш қосылған кезден бастап, бүгінгі қазақ поэзиясының падишасына айналып, бүкіл өмірін шығармашылыққа арнады.

(Н. Назарбаев)

ФАРИЗА ОҢҒАРСЫНОВА (1939–2014)

Фариза Оңғарсынова 1939 жылдың 25 желтоқсанында Гурьев (қазіргі Атырау) облысы, Нарын құмындағы Манаш ауылында туған. Болашақ ақынның үйінде араб, латын тілдерінде жазылған кітаптар көп болған, сондықтан да кішкентай Фариза қисса-дастандарды, ертегі-жырларды оқып өседі. Өзінің туып-өскен жері туралы «**Үш қара**» өлеңінде:

Мен туған үш ауыл бар бұл далада,
Тұрады бір-біреуі мың қалаға:
Қарауыл, Қарауылкелді, Қарасазым –
Мен үшін үшеуі де құндақ – ана.

Мен туған ауыл бар-ды Жер бетінде,
Жүз тосқам алғаш сонда желге, күнге.
Жұлдызды заңғарларын межеге алып,
Ұмтылғам адам болып ержетуге, –
деп жырлайды.

Ауыл мектебінен орта білім алып, 1961 жылы Гурьев мемлекеттік педагогикалық институтының тіл-әдебиет факультетін бітіреді. Еңбек жолын Балықшы ауданының Еркінқала мектебінде мұғалім болудан бастады. Кейіннен қазақ баспасөзінде «Лениншіл жас», «Қазақстан пионері» газеттерінде, «Пионер» (қазіргі «Ақжелкен») журналында жауапты қызметтер атқарды.

Фариза Оңғарсынова – шығармашылығы сан қырлы ақын. Сыршыл да сезімтал ақын қаламынан **«Маңғыстау маржандары»**, **«Шілде»**, **«Жүрек күнделігі»**, **«Сұхбат»** атты жыр жинақтары туды. Аударма саласында да елеулі еңбек етті. Ақын қыз Чили ақыны Пабло Неруданың **«Жүректің төрт мезгілі»** атты поэтикалық кітабын, сонымен қатар А. Блоктың, Р. Казакованың, Е. Евтушенконың өлеңдерін қазақ тіліне аударды.

Ақын туған жердің қадірін «**О, туған жер**» атты өлеңінде:

О, туған жер, кеңпейіл, құшағың кең,
Саған көңіл бұлқынар күш-ағынмен.
Сағынышымды қанат қып саған қарай
Балапандай талпынып ұшамын мен, –
десе, «**Дала – менің қазынам, жыр сандығым**» деген өлеңінде:

Дала – менің қазынам, жыр сандығым,
Жыр нәрімен жер балқып, бусанды құм... –
деп, туған жердің топырағынан нәр алған
ақын екендігін көрсетеді. «Туған жер, туған
ауыл қымбат маған» деген өлеңінде:

Туған жер, туған ауыл қымбат маған,
Ешкімге бұл сезімді былғатпағам.
Мен оның өзім ғана сезінетін,
Қастерлі қасиетін жырлап бағам, –
деп туған елі мен жеріне деген сезімін мақтан-
танышпен паш етеді. Ақын өлеңдері – туған
жер, Отан-ананы нақты сурет, бейнелі тіл,
көркем тәсілмен өрнектегенімен ерекше-
ленеді. Балықшылар туралы «**Сандуғаш**»,
мұнайшылардың ерлік еңбегіне арналған
«**Маңғыстау маржандары**», М. Өтемісұлы-

на арналған **«Алмас қылыш»** шығармаларын жазған. Шығармалары бүгінгі замандастар өміріне, достық пен адамгершілік, мейірімділік пен ізгілікке арналған.

Құдіреті күшті поэзияны **«Поэзия»** деген туындысында:

Поэзия дегенің – халық қаны,
Қасіреті, мұрасы, жарық таңы.

Ол – сезімнің оралмас мөлдірлігі,
Уақыт шаңын бойына дарытпады, – десе,
«Жыр – менің планетам» атты өлеңінде:

Жыр – менің планетам:

Бәрі осында жиғаным, тергенім де,
Сезінгенім, сүйгенім, сенгенім бе,
Мінезім бе, болмыс па, көрмек үн бе–

Бәрі осында, басқасы қалды құмда, –
деп, бүкіл өмірінің мәні жырында екенін айтады. Бұл тақырыпты **«Абайды іздеу»** өлеңінде жалғастырып:

Қалқиды әнің рухыңның кептері ме,
Ұстаймын деп әуремін текке, міне.

Дарыныңнан, ойыңнан бермей маған,

Тек дертіңді жұқтырып кеткенің не? –
деп толғанады.

Фариза Оңғарсынованың «Өлең, мен сені аялап өтем» атты өлеңі туралы Ғ. Мүсірепов: «Бұдан недәуір ертерек жылдарда, жас та болса, қалам ұстасының беріктігіне өзі әбден сенген кезінде Фариза атақты «Өлеңін» жариялаған еді. Ақынымыздың бұл шығармасын мен өмірлік программасы екен деп түсініп едім. Ол өлеңінде тайсалмай берілген батыл сенім оқушылардың ойында қалған болу керек. Әлденеден мұңайған кезінде, біреудің пасықтығынан жүрегі мұздаған кезде, кешегі досының бүгін жерінгенін көргенде, шын ақынның жарылып кетердей болған кезінде Фаризаның досы, сенері, мұңдасы, сырласы, атар оғы, берер дәрі-дауасы – поэзиясы болмақ-ты», – деген. Бұл мына өлең-жолдарында көрініс тапқан:

Дара күндерімнің,
нала түндерімнің,
серігі болғаның үшін,
сенімі болғаның үшін,
Мен сені аялаймын.
Күлкімді, жайлы күнімді,
азапты, қайғы-мұңымды,

өзіммен бөліскенің үшін,
қатем мен жеңістерім үшін,
Менің мынау қиындау тағдырым болып
О баста көріскенің үшін,
Өлең, мен сені аялап өтем!

Ақын жырынан оның өлең сөзді құрметтеуі, оған табынуы, өлең сөзді сүйі көрінеді. Лирикалық кейіпкердің ішкі жан-дүниесін суреттеу арқылы ақын өлеңнен жұбаныш табады.

«Асау толқын» атты өлеңінде:

Тағдырыңды сенің тапсырдым

сенімді ұрпаққа,

Көз нұрың, болашағың да – сол түбінде,
елім

Келеді әйтеуір бір ұрпақ менің соңымнан –
бар үміт сенде.

О, асау толқыным менің! –
деген жолдардан ақынның жастарға үлкен сеніммен, зор үмітпен қарайтыны анық байқалады.

Дискіден «Өлең, мен сені аялап өтем» өлеңін тыңдаңдар. Өлең құдіреті туралы ақын сөзі қандай?

Ақын қаламынан махаббат тақырыбы да тыс қалған жоқ. «Құштарлық», «Отырдың алдыңа алып – қымсынбадым», «Махаббатсыз, сезімсіз көңіл жетім», «Бәрі менің есімде», «Мен сенсіз өмірімді елестете алмаймын мүлде», «Дүниеден махаббаттың көшкені ме?» және т.б. өлеңдері ерекше бір толғаныспен, тебіреніспен жазылып, адамның сезім пернелерін дөп басады.

Зергер сөз

Фариза шын мәнінде бүкіл халықтық махаббатқа ие болып, оны өз көзімен көріп кетті. Бұл, шын мәнінде, өте сирек кездесетін құбылыс және Фаризаның ең басты бақыты да осында деп есептейміз. Фариза кетер-кеткенше ерлікпен арпалысты, өмір үшін арпалысты.

(Ә. Кекілбаев)

Фариза Оңғарсынова – поэзияда да, прозада да тұяғы мұқалмаған хас дүлдүл... Поэзиясы – шың. Прозасы – сол шыңды тіреп тұрған шоқылар...

(Ш. Мұртаза)

Ф. Оңғарсынова – аты әлемге танымал қазақ ақыны, көсемсөзші, аудармашы, қоғам қайраткері, ХХ ғасырдағы әйел ақындардың көшбасшысы. Ақын:

Адам болса, сезім мен сенім іздер,
Келіңіздер, бері қарай еніңіздер.

Менің байтақ әлемім – планетамды
Көріңіздер аралап, келіңіздер!

Халқым менің – қанатты Құлагерім,
Жанашырым, жақыным, мұрагерім.

Терең бойлап, түйсініп, сезінбесең

Ішін бермес жұмбақтай жыр-әлемім! –

деп оқырмандарын өз планетасына – жыр әлеміне шақырады.

Ол – әйел-ана тақырыбын шығармаларына негіз еткен ақындардың бірі. Бұл туралы ақын: «Адам деген күрделі жаратылыс қой. Соның ішінде әйел халқының жан-дүниесі – өз алдына бір әлем. Менің өз жырларымды сол әйел жанының сан күйін мүмкіндігім жеткенше жеткізгім келеді. Менің бұл тақырыптағы лирикалық кейіпкерім – әйелдер. Олардың тағдыры, жан дүниесі, күлкісі мен көз жасы – өлеңдерімнің арқауы», – дейді.

Оның **«Дыбыстар әлемі»** дастаны қазақтың композитор қызы Ғазиза Жұбановаға, күйші Дина Нұрпейісоваға, **«Бибігүл – ән»** жыры Бибігүл Төлегеноваға, **«Назқоңыр»** Роза Бағлановаға, **«Жыр анасы»** Мариям Хакімжановаға, **«Тыңдаңдар, тірі адамдар!»** топтама өлеңдері қазақтың батыр қыздары – Әлия мен Мәншүкке арналған. Атақты механизатор К. Дөнентаева жөніндегі **«Біздің Кәмшат»** атты деректі повесі мен **«Шашы ағарған қыз»** секілді прозалық туындысының сөз өнеріндегі орны ерекше. Ақын мұрасы сонау алпысыншы жылдардың нақ ортасында **«Сандуғаштан»** бастау алып, сексенінші жылдардың аяғындағы **«Таңдамалыны»** және **«Қыз-ғұмырға»** дейінгі аралықты қамтиды. Ақын лирикасы **«Маңғыстау маржандары»**, **«Мазасыз жүрегіңдемін»**, **«Шілде»**, **«Сенің махаббатың»**, **«Сұхбат»**, **«Жүрек күнделігі»**, **«Дауа»**, **«Маңғыстау монологтары»**, **«Екі томдық: Таңдамалы шығармалары»**, **«Өсиет»**, **«Қыз-ғұмыр»** және **«Мен саған ғашық емес ем»** сынды дүниелермен толықты. Осылардың ішінде **«Маңғыстау**

монологтары» – Мемлекеттік сыйлыққа ие болған шығармасы.

Фариза ақын өлеңдерінде адамдардың қоғамдағы орны, қарыз бен парыз, жақсылық пен жамандықтың күресі сияқты келелі мәселелерге өз көзқарасын білдіреді. Оның:

Адам деген – уақыттың сыңары,

Заманының ұланы,

Шырқап салар жыр-әні.

Көкке өрлетсе – қыраны,

Аяласа – ну бағы,

Жерге салса – тулағы.

Заманың да ұлы емес,

Уақытың да түк емес!

Адамдарды өмір сыны жеңбесе,

Тіршіліктің екпініне ермесе, –

деген жолдарында келелі ой жатыр. Фариза Оңғарсынова – ақын, Қазақстанның Халық жазушысы, журналист, Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің I және II шақырылымдарының депутаты (1996–2004), ҚР мәдени-ағарту ісінің озық қызметкері, «Құрмет», «Парасат» ордендерінің иегері.

Өлең, мен сені аялап өтем

Дара күндерімнің,
нала түндерімнің,
серігі болғаның үшін,
сенімі болғаның үшін,
Мен сені аялаймын.

Біреудің пасықтығынан,
Біреудің жасып мұңынан,
Жүрегім сыздаған кезде,
Жаным мұздаған кезде,
Мен сені саялаймын.

Біреудің күлкісін көріп,
Бақыттының түр-түсін көріп,
Шаттанып қалған шағымда,
Жеткендей арман-сағымға,
Қуаныштан дірілдеп денем,
Алдыңа күлімдеп келем.

Ажалмен айқасқан сәтте
Қыршын жас көз ілгенін көріп,
Өткінші сезімдерді көріп,
Кешегі «доспын» дегеннің,

Минутта жерінгенін көріп,
Кімнен өшімді аларымды білмей,
Кімдерге кінә тағарымды білмей,
Алдыңа лапылдап келем,
Жарылуға жақындап келем.

Өмірдің өткелдерінен
Қиындық көп көргеніммен,
Өртеніп от басқаныммен,
Өзіңмен қоштаспадым мен.
Күлкімді, жайлы күнімді,
азапты, қайғы-мұңымды,
өзіммен бөліскенің үшін,
қатем мен жеңістерім үшін,
менің мынау қиындау тағдырым болып,
о баста көріскенің үшін,
Өлең, мен сені аялап өтем!

Жанашырлар – жақсы аға, жайсаңдарым

Жанашырлар – жақсы аға, жайсаңдарым,
Сендер барда асқақпын, қайсар жаным.
Арқа таңып сендерге, алдарыңда
Ерке басып жүруге тайсалмадым.

Сендер барда үкілеп мінгендеймін
Жел ілеспес даланың ай саңлағын.
Сендер бар деп еркінсіп бұлаңдаймын,
Жұрт шалқалап қарайтын шынардаймын.
Сендер бар деп жасқанбай Жер басамын,
Жанарымнан көшеді тұман-қайғым.
Сендер теңіз шалқыған
Шағаласын шарықтатпай көгінде
тұрар ма айдын!

Сендерсіз бұл жалғанда
Жоғалардай ізгілік, бүкіл мейірім,
Онда мен де көз түспес үтірдеймін.
Сендер айтқан жалғыз-ақ жақсы сөзден
Жамау-жасқау көңілді бүтіндеймін.
Ал сендерден сол салқын қабақ көрсем,
Іштей налып, өзімді түтіп жеймін.
(Мен, әйтпесе, көк мылжың пенделердің
өсек-аяңдарына түкірмеймін).
Сендер барда тілемеймін тағдырдың
сыйын бөтен,
Көз тігемін сағымды қиырға кең.
Күншуақтың қадірі көлеңкеде
Тоңбағанға әшейін бұйымға тең.

Пенделер бар күні үшін көлгірсіген,
Ондайлардың достығы тиынға тең.
... Бұл өмірде жанашыр жақсыларсыз
Жақсы болу адамға қиын да екен.

Жақсылық туралы жыр

Ей, жарық күн, нұрыңды шаш далама,
Шаш нұрыңды қарттарға, жас балаға.
Ызғар сіңген жеріме шуақ керек,
Мұқтаж оған ауыл да, астана да.

Сәулеңменен себеле үміт демін,
Жер бетінен жылыссын күдіктерім.
Адамдардың сатқындық, сұмдығынан,
Қалжыраған жерімді жібіт менің.

Күңгірттенбей, көтерсін шыңым басын,
Қарттарымның ұзартқын ғұмыр жасын.
Қорқыныш пен үрей жүр кеуделерде,
Қу бәрін де – соңына бұрылмасын!

Кетсін тағы шарықтап алысқа үнім,
Қонақтасын ырыс пен табыс күнім.

Ұл-қыздары көтерсін қол ұстасып,
Қазағымның елдік пен намыс туын.

Жарқырасын шуақ боп алғашқы үміт,
Жүректерді жүрекпен жалғастырып.
Адамзатқа бірлік бер, тыныштық бер –
Ынтымақтан туындар бар жақсылық!

Даналық ойдан дән ізде

Мен Фаризаның махаббат жырларынан бәрімізге ұқсамайтын өзгешелік көремін. Бұл – қайсымызды болса да ойландыратын өзгешелік. Адамның шартты түрдегі ережелерге, канондарға, ескірген әдет, дәстүрлерге тұтқын болып қалмай босануын, өз сезімін ұрламай, жасырмай, бүкпей сөйлеуін қазақ поэзиясында бағыл жырлаған – осы Фариза.

(Ә. Тәжібаев)

Даналық ойдан дән ізде

Көркемсөз майданында ақынға, жазушыға, еркекке, әйелге, кәріге, жасқа деп шектеліп қойылған саржайлау да жоқ, құлазыған қу дала да жоқ. Ащы көл де ортақ, тұщы көл де ортақ. Ғарышқа дейінгі биіктік те ортақ. Жер-ананың отты жүрегіне дейінгі тереңдік те ортақ. Ерлік, батылдық, адалдық, ұяттылық, арлылық, намысқойлық сияқты адамгершілік-азаматтық қасиеттердің бәрі де ортақ. Мен қазақтың ақын қызы Фаризаны осындай асқарлардың биігінде көремін... Мен ақын Фаризаны бүгінгі поэзиямыздың ең жоғары сатысында тұрған замандастарымен қарайлас биікте көремін. Фариза Оңғарсынова – 60-жылдары әдебиет әлемінің айшықты жанры – поэзияда адуынды жырларымен көпшілікті елең еткізген ақынның бірі.

(А. Айтбаева)

Жаңа тақырыпты меңгеру тапсырмалары

Білу

1. Фариза Оңғарсынова туралы не білдіңдер?
2. Ақынның қандай жыр жинақтарын білесіңдер?

Түсіну

1. Фариза ақынның поэзия падишасы аталуын түсіндіріңдер.
2. «Өлең, мен сені аялап өтем» туындысында ақын неліктен өлеңді аялайды?

Қолдану

1. Өлеңді мәнерлеп оқып, жаттап алыңдар.
2. Өлеңнің көркемдік ерекшеліктеріне назар аударыңдар. Ақын қандай тәсілдерді қолданған?
3. Ақын М. Айтқожинаның Ф. Оңғарсыноваға арналған жыр жолдарын оқығандағы ассоциацияларыңды суреттеңдер:

Жаралмаған қайғы мен мұң ішуге,

Қызғалдақсың,

Ашылған құм ішінде.

Тербетіліп қысы-жазы тұрасың сен,

Тағдырдан қалап алған жыр үшін де!

Қызғалдақсың, сен де бір құмда көшкен,

Сусып жатқан құм сырын тыңдап өскен.

Құм-толқында тербелген, қызғалдағын

Шығармайды ешқашан жылдар естен.

Талдау

«Фариза Оңғарсынованың өлеңдерінде Махамбет өлеңдерінің екпіні, Махамбет өлеңдерінде ғана кездесетін, лирикамен қатар жүретін ашу-ыза екпіні бар. Фаризаны мақтау қажет емес, мақтану керек», – деген Әкім Тарази сөзіне сүйене отырып, Фариза Оңғарсынованың өлеңдерін Махамбет өлеңдерімен салыстырыңдар.

Жинақтау

1. Ф. Оңғарсынованың «Өлең, мен сені аялап өтем» өлеңінің тақырыбы мен идеясын анықтаңдар.

2. «Өлең, мен сені аялап өтем» өлеңіндегі лирикалық кейіпкерге қандай қасиеттер тән?

Бағалау

Ә. Тәжібаевтың: «Абай бастаған ұлы ақындары бар елде қыздан шыққан Фаризасы болу да қазақ елі үшін керемет жарасым. Мен осы жарасымды көргеніме бақыттымын», – деген пікірі сендерді қандай ойларға жетелейді?

Ф. Оңғарсынова, оның поэзиясы туралы жыр жинақтарынан оқып алыңдар, қалауларың бойынша өлеңдерін жаттап алыңдар.

Лирика

Лирика – ақынның сезімін, көңіл күйін, қуанышы мен сүйінішін, арманын, өмірге деген көзқарасын, ішкі толғанысын, дүниетанымын сыр ғып шертетін өлең, әдебиет тегінің бір түрі. Лирикалық шығарма өлеңмен жазылады, онда автордың немесе кейіпкердің дүниеге көзқарасы оның сезімін, нақты ойын, көңіл күйін суреттеу, әсерлеп бейнелеу арқылы көрсетіледі.

Лирикалық шығармалар тақырыбы, мазмұнына қарай: саяси-азаматтық лирика; махаббат лирикасы; философиялық лирика; табиғат лирикасы болып бөлінеді. Лирикалық өлеңдердің мазмұны да, түрі де, оларда байқалатын көңіл күй де ақынның өмірге көзқарасымен байланысты.

(Қ. Жұмалиев)

Тапсырмалар

Лирикалық кейіпкер туралы ойларыңмен бөлісіңдер.

Жиынтық бағалау тапсырмалары

1. «Неліктен?» техникасын пайдаланып, «Құлагер» поэмасы бойынша жазбаша алты сұрақ дайындаңдар. Әрбір сұрақ «Неліктен» сөзінен басталып, алдыңғы жауаптан туындап отыруы керек.

2. Ғ. Мүсіреповтің «Ұлпан» романы бойынша «Екі түрлі түсіндірме күнделігін» толтырыңдар:

Шығарманың маған ерекше әсер еткен тұстары	Менің ойым

3. «Ұлпан» романының өздерің қалаған кейіпкеріне хат жазыңдар.

4. «Шұғаның белгісі» хикаятының кейіпкерлері туралы кесте толтырыңдар:

Шығарма кейіпкері	
Портреті	
Мінезі	
Іс-әрекеті	

5. Т. Айбергеновтің «Сағыныш» өлеңінің мазмұнын ашатын мақал-мәтелдерді, нақыл сөздерді жазыңдар.

6. Фариза Оңғарсынова поэзиясының тақырыптары туралы ой-пікірлеріңді 8–10 сөйлем көлемінде тұжырымдаңдар.

7. **Оқу сауаттылығы.** F. Мүсіреповтің «Ұлпан» романынан үзінді.

Үш салт атты қатты жүріп келеді. Біреуі – алдырақ, екеуі – кейінірек. Алдыңғының аты не жорға, не қу тірсек желісті болу керек. Кейінгі екеуі ара-тұра шауып алып, ілесіп келеді. Алдыңғы жігіт ағызған бойы жотаның қырқасында тұрған топтың алдына жақындап келіп, сөйлеп кетті:

– Армысыздар, ағалар!.. «Қаршығалы» шұбарын паналап қонып қалған үш ауыл кірме Күрлеуіттің арызын айта келдік... Биыл қыс осында жан сақтаймыз ба деп, жаз бойы қорып келген жеріміз еді. Жетісіп отырған ел емеспіз... Сорлының зары арлыға кездескей деп жіберіп еді... айтар арызымызға құлақ ассаңыздар екен...

Аңшы Мүсіреп Есенейге жарамсақтанып, жігіттің арызын аяқтатпай киіп кетті:

– Тоқта деген соң, сүйреңдемей тоқта, бала! Ауылыңа сәлем айт: Есеней аға сұл-

танның ат тұмсығын тіреген жеріне тала-сып әуре болмасын! – деді.

Жігіт те іркілген жоқ:

– Есенейі жоқ елді де ел екен, жұрт екен десеңіздер, қара өрттей қаптап келе жатқан жылқысының бетін кейін бұрсаңыздар екен. Осы арызымыз...

– Мына көргенсіз кімнің атын атап тұр өзі! Құйрығыңды түріп тастап, дүрелеп алсын деп тұрмысың? – деп анайы аңшы атын тебініп-тебініп қалды. Есеней қолын сермеп тоқтатпағанда, әлденеге ұрынып қалатын жайы бар. Жас жігіт бұл жолы сөз қайтарған жоқ. Басын төмен иіп, арызына жауап күтіп қалды. Осындай өжет жастарды Есеней қатты ұнататын еді. Жиырмаға келмеген бала жігіттің сөзінде нәр де, зәр де бар екен. Осылай өсіремін деп, үміт еткен екі ұлы қара шешектен бір күнде қайтыс болғалы осындай уытты жасқа қызыға қарап қалушы еді. Өзімен рулас он ауыл Сибанның ішінде үміт етер өреннің бәрін де сыртынан бақылай жүретін. Бала жігітке қызыға тұрып, «түрікпен» Мүсірепке қара-

ды, жылы жауап бер дегендей еді. «Түрікпен» Мүсіреп жас жігіттің сөз саптауынан ашынғандық лебін өзі де танып тұрған. «Кірме Күрлеуіт» дегеніне қарағанда, арыз айта жіберіп отырған қайбір бай ауыл дейсің. Сөз білер ақсақалы да болмаған-ау!

– Шырағым, арызың аяқсыз қалмас, – деді ол, – аяқсыз қалдыратын арыз сияқты емес. Ауылдарыңа осыны айта барарсың. «Түсі игіден түңілме» дегендей, көргенсіз деуге ішім қимай тұр. Өттең, ашынғандықтан болса да, азды-көпті асқақтай сөйлегенің де болды. Ауылыңа мұны да айта барарсың.

Бала жігіт бұл жолы да тез жауап қайырды:

– Арызымызды айтып кел деген жұрт асқақтай сөйле деп тапсырған жоқ еді, ағалар. Солай болып шықса, айып өзімде. Жүйелі сөз жүйесін табар, жүйесіз сөз иесін табар деген бар ғой. Міне, айыбым! – деп атынан түсе қалып, ұзын шылбырын Кенжетайға қарай серпіп жіберді. – Әйтеуір, ат жетелеп жүр екенсің, мынаны да жетелеп жүр.

Содан соң екі жолдасының бірін түсіріп, соның атына мініп алды да, жөнеле берді.

– Кешіре көріңіздер, ағалар...

Жолдастары бір атқа мінгесіп кетті. Есней ұзай берген бала жігітке ұзақ қарап қалды. Бір сәтке баласыздығы бойын билеп, бар ойы сол бала жігіттің соңынан кетіп бара жатқандай еді.

– Апыр-ау, бұл кімнің қызы болды екен! – деп «түрікпен» Мүсіреп Еснейге қарап:

– Қыз? – күні бойы Еснейдің аузынан шыққан екінші сөзі осы еді.

– Иә, қыз!.. «Міне, айыбым!» дегенде, көз құйрығымен өзіңді бір шарпып өткенде неғып байқамадың? Шарпып емес-ау, көз қиығын серпе тастап қарайтыны бар екен де!..

– Ай, түрікпен-ай, жер ортаға жақындап қалсаң да, қыз-келіншек дегенде қырағысың-ау! – деді Есней. Неге екені белгісіз, мақтағандай еді. Аңшы Мүсіреп шошып кетті.

– Қыз болса мені Құдай ұрды төбемнен! – деді. – Мен масқара болдым. Бұл

– Артықбай батырдың қызы Ұлпан. Үйіне қонып кеткеніме ай толған жоқ. Ең болмаса, қара жорғасын танымай қалғанымды қарашы! Бір күн қасыма еріп жүріп, екі қаз байланып еді! Қарағым-ай, енді сенің бетіңе қалай қараймын! Аңғал аңшы күйіп-пісіп, шошалақтады да қалды.

– Артықбай батырдың қызы деймісің? – деді Есней.

– Ойбай, аға сұлтан пірім-ау! Соның қызы – Ұлпан. Мінер жақ артқы аяғы ақ бақай, маңдайында төбелі бар, су төгілмейтін қара жорға тұр ғой, міне!

Қыздың бір-ақ рет көз қиығын Еснейге серпе тастап қарағанын «түрікпен» Мүсірептен басқа ешкім аңдамай қалған екен. Кешкірген бұлыңғыр күн, қапалақтаған қар... арыз айтуға қыз келер деп кім ойлаған! Келген бетінде кие сөйлеп, бәрінің көңілін сөзіне аударып әкеткен Ұлпан қыз екендігін аңдатпауға тырысып еді. Солай бола тұрса да, қыздың аты қыз ғой, атақты батыр, атышулы әділ би атанған Еснейге қыз көзімен бір қарап қалғанын өзі де сезбеген.

Тапсырмалар

1. Ғ. Мүсіреповтің «Ұлпан» романынан үзіндісінде не туралы айтылған?

А. Қазақ ауылының тұрмысы туралы

Ә. Аңшылық туралы

Б. Есеней туралы

В. Есеней мен Ұлпанның алғашқы кездесуі туралы

2. Неліктен Есеней ұзай берген «бала жігітке» ұзақ қарап қалды? «Қысқа сөйлемдер» стратегиясын қолданып, жауаптарыңды дәлелдеп жазыңдар.

3. Мәтінді оқып, қажетті белгілерді қойыңдар. Маңызды ақпараттың астын сызыңдар «__». Келіскен пікірдің жанына немесе үстіне «+» белгісін қойыңдар. Келіспеген пікірдің жанына немесе үстіне «Х» белгісін қойыңдар. Түсінбеген мәліметтің қасына «?» белгісін қойыңдар.

4. «Есеней – әділ би, атақты батыр». Осы пікірмен келісесіңдер ме? Өз пікірлеріңді нақты деректерге сүйене отырып жазыңдар.

Келісемін, өйткені...

Келіспеймін, себебі...

IV тарау

МӘҢГІЛІК ЕЛ – МӘҢГІЛІК МҰРАТ

Бұл бөлімнен сендер:

- Н. Айтұлының «Бәйтерек» поэмасының мазмұнымен танысасыңдар;
- Әдеби шығарманың тақырыбы мен идеясын анықтайсыңдар;
- Қ. Мұханбетқалиұлының «Тар кезең» тарихи романының мазмұнымен, кейіпкерлерімен танысасыңдар;
- Шығарманың тақырыбы мен идеясын анықтап, сюжеттік- композициялық талдау жасайсыңдар.

Тәуелсіздік алғаннан бергі ерекше оқиғалар мен елеулі сәттерді шығармаларының өзекті ойына айналдырған, оқырмандарын елдігіміздің қадірін білуге, болашақты берекелі қарсы алуға шақыруды мақсат тұтқан ақын әлемі қандай?

НЕСІПБЕК АЙТҰЛЫ **(1950 жылы туған)**

Несіпбек Айтұлы 1950 жылы ҚХР, Шығыс Түркістанның Тарбағатай аймағы, Шәуешек ауданына қарасты Теректі ауылының Апиындыбұлақ деген жерінде дүниеге келген. 1962 жылы ата-анасымен атамекенге оралып, орта мектепті бұрынғы Семей облысы, Шұбартау ауданы Баршатас ауылында бітірген. Еңбек жолын Шұбартау аудандық «Жаңа өмір» газетінде бастап, кейін «Жалын», «Балдырған», «Жұлдыз», «Алтын тамыр» журналдарында қызмет істейді.

Болашақ ақынның «Балалық» атты алғашқы өлеңі 1965 жылы Шұбартау аудандық «Жаңа өмір» газетінде, алғашқы топтамасы 1972 жылы Мұқағали Мақатаевтың сәт сапар тілеуімен «Лениншіл жас» газетінде, алғашқы кітабы 1974 жылы «Қозыкөш» деген атпен жарық көрді. **«Жүректегі жаңғырықтар»**, **«Әке туралы сыр»**, **«Жаңбыр әні»**, **«Түнделеп ұшқан тырналар»**, **«Рухымның падишасы»**, **«Мұқағали – Желтоқсан»**, **«Бәйтерек»**, балаларға арналған **«Балабақшаға барар жолда»**, **«Желкілдеп өскен құрақтай»**, **«Күміс күйме»**, **«Қартаймайды күн неге?»** атты кітаптары, «Ескендір қорғаны», «Игорь жо-

Даналық ойдан дән ізде

Н. Айтұлының «Бәйтерек» поэмасы – Тұңғыш Президенттің елге еткен еңбектері хақында сөз қозғаған, келешек астананың маңызы туралы ой айтқан шығарма болды.

(Ж. Абдуалиева)

рығы туралы жыр» т.б. аударма кітаптары шыққан. Түріктің VII ғасырда өмір сүрген ұлы ақыны Жүніс Еміре, қытайдың көне дәуір ақыны Бо Цызюдың, италиялық ақын Дж. Родаридың, сондай-ақ М. Исаковский, А. Барто, С. Михалков, С. Баруздин, В. Берестов, С. Жусуев өлеңдерін ана тілімізде сөйлеткен.

«Бәйтерек» поэмасы туралы ақын: «Бәйтерек» поэмасының сұлбасы санамда екі жылдай жүрді. Шығарманың басында «Түсімде тәуелсіздік падишасы, қолыма берді қағаз, алтын адам» деген жолдар бар. Ол жалған жазыла салған сөз емес. Бір күні түсімде Елбасы қолыма аппақ қағаз беріп жатыр. Осы түсім тура бір жылдан соң қайталанып, Нұрекең бұл жолы қолыма алтын қалам ұстатып кетті. Осындай әсерлермен өзімнің о бастағы елдікке, дербестікке деген ұстанымдағы ой үстінде жүргенде

Дискіден «Бәйтерек» поэмасын тыңдап, көркемдік ерекшелігіне баға беріңдер.

«Бәйтерек» поэмасы туды. Сонау ата-бабаларымыздан бері аңсап келген тәуелсіздігіміз қолға тигенде, ұлан-байтақ жерімізге өзіміз иелік жасай бастаған уақытта бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығаруға әрбір қазақ мүдделі. Бұрынғы бір тұтас одақ ыдырағанда әркімнің ізіне бір ілеспей, өз сара жолымызды таңдап, сол қадамды бүгінде басқа елдер мойындап жатса, одан артық мақтаныш бола ма? Ел жетістігі қай қаламгерді болсын толғандырары хақ. Десек те, кез келген пікір қайшылықтың, сыни көзқарастың түпкі нысанасында алмағайып заманда елді адастырмайтын, болашағына оң бағыт беретін берекелі мақсат тұрса екен деймін. «Бәйтерек» поэмасында осындай ұстаныммен қатар Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың ерен еңбегімен қатар тәуелсіздік тақырыбы тереңдей айтылған. Тәуелсіздік алғаннан бергі ерекше оқиғалар мен елеулі сәттерді жырлай отырып, поэмадағы негізгі ой – оқырмандарды елдігіміздің қадірін білуге, болашақты берекелі қарсы алуға шақыру», – дейді.

Өзінің ақын болып қалыптасуы туралы: «Қандай ақын боп қалыптасуың, тіл байлығың, сөз қоры деген нәрселер ол өскен ортаға байланысты. Адамды қалыптастыратын орта десек, бұл түсінік ақындыққа да қатысты. Бала күнімде тіл мәйегі тұнық Тарбағатай төскейінде өскен менің жас дәурен шағым Шұбартау мен Шыңғыстау арасы болды. Бақытыма орай, қазақ тілінің

Зергер сөз

Бүгінгі қазақ поэзиясының жампозы Несіпбек – Тәуелсіздік пен елдіктің, еркін ойдың, кемел келешектің жаршысы. Ол нағыз ақынға тән болмысымен, азаматтық ой-пікірімен азаттықтың асқақ жыршысына айналды. Сондықтан ол өз замандастарынан оқ бойы алда келеді. Маған ол кейде эпикалық жанрдың шашасына шаң жұқпас жүйріктері кешегі Ілияс, Мағжан, Иса, Нұрқандардың бүгінгі тірі жүрген көзіндей көрінеді...

(С. Ақсұңқарұлы)

қаймағын қалқып ішкен ауылдарды мекендедік. Онан кейін біз замана зобалаңы ығыстырып, әрі-бері көшумен өткен қазақтың ұрпағы болғандықтан, біз – тәуелсіздікке нағыз шөлдеп өскен жұрттың өкіліміз.

Туған жерге тұрақты мекендей алмай, тағдырдың теперішін көрген үлкендердің атақоныс, азаттықты аңсауға толы әңгімелері кішкене күнімізден құлағымызға сіңді. Сонымен бірге Ақтамберді, Дулат, Абай сөздерінің өзегі сақталған өлкеде өсуімнің өзі менің бойымдағы ақындықтың ұлт тағдырына ойысуына тікелей себеп болса керек. Кейін қанша оқыдық, іздендік, кеңестік шығармалармен де сусындадық. Ел қатарлы үй-күйіміз болды, қызмет те істедік. Бәрібір бойдағы сол бір әлденеге деген сағыныш қылаң беріп, қалғып бара жатсаң оятып, тоқмейілсіп бара жатсаң түртпектеп, тым жайбарақаттыққа салғызбайтын көкірек түбінде бір шоқ сөнбеген күйінде сақталды. Сол шоқты сөндірмеудің амалын шығармашылық арқылы жасадық. Ұлтжандылық үнімізді қысқа өлеңдермен

де, әнге жазылған өлеңдер арқылы да, балалар жырын жаза отырып, оған қазақы мінез, болмыс қосу жолымен де жеткізе білдік деп ойлаймын», – дейді қаламгер.

Несіпбек Айтұлы – өлеңдері өзбек, қырғыз, орыс, ұйғыр, кәріс, поляк, түрік тілдеріне аударылған қазақтың көрнекті ақыны. Н. Айтұлының есімі өлеңіне ән жазылған ақын ретінде де белгілі. «Жалпы әнге өлең жазу немесе сенің өлеңіңнің әнге айналып кетуі оңай дүние емес. «Бұған мазмұны бөлек сөз керек» деп Шәкәрім айтқандай, әр әннің салмағына қарай ауыр мен жеңілдің, беріктік пен нәзіктіктің ортасындағы нүктесіне тиетіндей немесе көлге тамған аққудың көз жасындай сөз қажет деп есептеймін», – дейді Н. Айтұлы. Ақын 1970 жылдардың ортасынан бері оқырманына 200-дей әнге сөз жазып, жиыны 15-тей кітап сыйлап, өнер өлкесінде өзіндік өрнегін қалыптастырды. Бұл туралы ақын: «Тәуелсіздік тұсында 20-ға тарта поэма жазыппын. Кешегі Абылай заманынан бастап, бүгінгі Елбасы басқарып отырған, жаңа заманға дейінгі уақытты түгелдей жырладым», – дейді.

Н. Айтұлының **«Бас сүйектері»**, **«Жасынның сынығы»**, **«Найзағай»**, **«Жүректегі жаңғырықтар»** поэмалары кезінде «Жалын» альманахы жариялаған республикалық конкурстардың жүлделерін, «Мұхтар мен Абыз» толғауы М. Әуезовтің 100 жылдығына арналған мүшәйраның бас жүлдесін алған. «Мұқағали-Желтоқсан» поэмасы 2001 жылы республикалық әдеби конкурстың жүлдесіне ие болса, «Бәйтерек» поэмасы әдеби қауым тарапынан жоғары бағаланды. Н. Айтұлының **«Көз жасым»** таңдамалы, **«Бөрітостаған»**, **«Құланойнақ»** және **«Бөгенбай»**, **«Бердіқожа»**, **«Шақантай»**, **«Ақмола шайқасы»** т.б. поэмалары жарық көрді.

Несіпбек Айтұлы – Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, Қазақстан Республикасына еңбек сіңірген қайраткер, «Парасат» орденінің иегері.

Бәйтерек (поэма)

I

Түбіне тіршіліктің тағдыр ие,
Тәңірдің ғұзырында бар дүние.
Қызыл тіл қара тасты балқытады,
Келгенде қыл қобыздай зар күйіне.

Сүрінбес, су төгілмес тілім жорға,
Атасы ақпа жырдың, пірім, қолда!
Шақырып аруағыңды, атыңды атап,
Өзіңе сыйынбаған күнім бар ма?!

Өлеңнің ақтаңгері арғы бабам,
Басынан ешкім асып қарғымаған.
Түсімде Тәуелсіздік Падишасы,
Ақ қағаз, алтын қалам берді маған!

Сенемін асыл сөздің тозбасына,
Жетеді өз бақытым өз басыма.
Күбірлеп құлағыма жеті түнде,
Қоймады осы жырды жазбасыма!..

Қолыңда жүйрік қалам жарқылдаса,
Сөзіңді арманың не ел тыңдаса!
Кеудемде көз бар шығар қайнап жатқан,
Тамшысы таңдайымның сарқылмаса!...

II

Жаныма жақындасаң, мұңдасыңмын,
Келмейді енді ешкімнен сыр жасырғым.
Не пайда дүниенің кеңдігінен,
Болмаса бостандығы бір басыңның?!

Шүкірлік жарылқаған Аллаға мың,
Маңдайы жарқырады кең даланың.
Тәуелсіз атқан таң мен шыққан күннің,
Керемет құдіретіне таң қаламын.

Айығып ой тұманнан, сана бұлттан,
Жазылды ескі жара ауыртқан.
Азаттық аясында қандай бақыт,
Тәуелсіз тыныс алып, ауа жұтқан!

Тарихты қазып қайтем сан айтылған,
Ақ сарай қирап, талай тұрған.
Түгендеп алар өзі керек қылса,
Асықпай артық-кемін санайтын жан.

Халқымның сан ғасырлық ғұмыры да,
Уақыттың жұқ болмапты жұмырына.
Армысың, Азаттығым, қыран қанат,
Қалықтап қайта қонған тұғырына.

Қаймықпай тас қамалдан, мұз бөгеттен,
Жарқ етіп түскендейсің бізге көктен.
Жолында жорық салып бабаларым,
Арыстар аласұрып іздеп өткен.

Аруақтар аунап түсті тебіренген,
Сақтасын жатқа қайта телігеннен.
Алмастай жарқылдаған ақ жүзіңді,
Адамда арман болмас көріп өлген!

Тағдырын тәлкек қылып айлалыға,
Талайлар тура жолдан таймады ма?
Шынжырда шыр айналып тұрса-дағы,
Ит қана семіреді тойғанына.

Қайратың қара тасқа қайралғандай,
Қай кезде төрт құбылаң сай болғандай.
Құлқынның құлдарына қарағанда,
Пақырдың парасаты пайғамбардай.

Туған ел, жаралғалы не көрмедің,
Көрейін көсегеңнің көгергенін.
Қиырда қыршындарың қалды қанша,
Бұйырмай бір жапырақ сенен кебін.

Көзіңдей бабалардың бағзы мекен,
Бас иіп, тау-тасыңа тағзым етем.
Шиыры озбырлықтың шым-шытырық,
Соқпағы әділдіктің жалғыз екен...

Сөзмаржан

Пірім қолдап – қорғаушы рух, аруақ

Құлқын – тамақ, кеңірдек

Қара бастың қамы – өз пайдасы

Пақыр – халі мүшкіл, байғұс, сорлы

Тулақ – жүн сабау үшін немесе төсеніш үшін пайдаланатын, кептіріп қатырылған шикі тері

Тарпаң – жабайыланып кеткен жылқы

Ғазауат – мұсылман діні жолындағы қасиетті соғыс

* * *

Бәйтерек – Астананың төріндегі,
Өресі биіктіктің өмірдегі.
Аялы алақаны Елбасының,
Секілді өшпейтұғын сенім мөрі.

Самсаған қара орманым – байтақ елім,
Сынға сап сан жақсыны байқап едің.
Еңсесін елдігіңнің биіктеткен,
Ортаңда бойлап өскен Бәйтерегің!

Өртінде арпалысқан өмір-майдан,
Жайқалсын болашағың тамыр жайған.
Бәйтерек – Елбасының өр тұлғасы,
Әкеліп өз қолымен Тәңір қойған!

Туындай қанат керген желді күнгі,
Танытты кең әлемге теңдігіңді.
Тұрғанда Бәйтерегің көкке шырқап,
Ұстай біл асқақтатып Елдігіңді!

Артық болмас білгенің

Елбасымыз өзінің алып ағаш Бәйтерек туралы қиялының жүзеге асуы үшін белгілі ағылшын архитекторы Норман Фостерді шақырды. «Астана-Бәйтерек» – сәулеттік мағынасы, жасалуы жағынан бірегей ғимарат, елорданың ең көрікті орындарының бірі. Ата-бабаларымыздан қалған салт-дәстүріміз бен өркендеп келе жатқан бүгінгі күннің және жарқын келешектің символы. Оның темірден жасалған жалпы діңінің биіктігі 105 метр, салмағы 1000 тоннадан астам. Ұшар басындағы шар тәрізді үлгі (ұя) 500 қада діңгекке байланған. Алып шардың түсі хамелеоншынылармен көмкерілген. Күннің шапағына шағылысып, әртүрлі түске құбылып

Бәйтерек

тұрады. Осы құбылмалы шар жер тағаннан 97 метр биікте орналасқан. Төменгі қабат немесе өмір ағашының нәр алатын жер асты бөлігі 4,5 метр тереңдікте орналасқан. Салмағы 70 тонна. Бәйтеректің орналасқан жері – Нұр-Сұлтан қаласы. Нысан идеясының авторы – Елбасы Н. Назарбаев.

Даналық ойдан дән ізде

Өлең өнерімен әуестенуші жастарымыз баршылық. Алайда шынайы, шын поэзияны жай ғана еліктеушіліктен айыра білу қажет-ақ. Әртүрлі әр үндес ақындардың дүниеге келуі қуанышты. Мен Несіпбек өлеңдеріне осы тұрғыдан қараймын. Өз жастығы мен жас творчествосына лайық үн аңғардым. Тілі жақсы, ойы анық. Өлеңдерінен жасандылық байқалмайды, жастыққа тән от бар. Ағынан жарылып, таусыла талаптану, ізденіс бар. Қайсыбір жастарда ұшыраса бермейтін мүлде бір бөлек сарын еседі. Жасқанбай, жас адам, жақсы-жақсы жырлар жаз!

(М. Мақатаев)

Жаңа тақырыпты меңгеру тапсырмалары

Білу

1. Несіпбек Айтұлының өмірі мен шығармашылығы туралы не білдіңдер?
2. Ақын «Бәйтерек» поэмасында қандай мәселелерді көтереді?
3. «Бәйтерек» деген сөздің мағынасын қалай түсінесіңдер?
4. Жазушы қандай көркемдік суреттеу құралдарын пайдаланған?

Түсіну

1. Поэма неліктен «Бәйтерек» деп аталған?
2. Ақынның:
Томирис, Еділ патша, Елтеріс хан,
Аңсаумен еркін өмір арпалысқан.
Жете алмай жерұйыққа Асанқайғы,
Желдіртіп желмаясын жер тауысқан, –
деуінде не сыр бар?

Қолдану

1. «Бәйтерек» поэмасының әр бөліміне атау беріңдер. Себебін түсіндіріңдер.
2. «Кубизм» тәсілін қолданып:
– «Суреттеңдер». Поэмада Елбасы бейнесі қалай суреттелген?
– «Зерттеңдер». Бәйтеректі тақырып етіп алу дағы ақынның мақсаты қандай? Қазақ халқының өткен өмірі поэмада қалай көрініс тапқан?

– «Байланыстырыңдар». Поэмадағы қазақ халқының өткен тарихы мен бүгінгі келбеті қалай үйлесім тапқан?

– «Қолданыңдар»:

а) Кейіпкер іс-әрекетіне байланысты қандай нақыл сөз, мақал-мәтел айтар едіңдер?

ә) Шығармадағы сөз кестелерін, ой айшықтарын (теңеу, метафора, эпитет) табыңдар.

– «Талқылаңдар». Азаттық, тәуелсіздік туралы ой бөлісіңдер.

– «Салыстырыңдар». Н. Айтұлының «Бәйтерек» поэмасы мен Е. Жүністің «Тәуелсіздік» өлеңіндегі ортақ идеяны салыстырыңдар.

3. Ақын шығармасынан өз ұлтына, еліне, жеріне деген мақтанышын білдіретін жолдарын табыңдар, түсінік беріңдер.

Талдау

1. «Бәйтерек» поэмасындағы қазақ халқының өткен тарихы мен бүгінгі заманын салыстырыңдар.

2. Поэмадағы автор бейнесінің (лирикалық кейіпкер) идеялық-стилистикалық тұтастырушы ретіндегі рөліне талдау жасаңдар.

Жинақтау

1. «Бәйтерек» поэмасының тақырыбы мен идеясын анықтаңдар.

2. «Бәйтерек» поэмасының мазмұны бойынша тірек сызба құрастырыңдар.

Бағалау

1. «Мәңгілік Ел» идеясын қалай түсінесіңдер? Ой-пікірлеріңмен бөлісіңдер.

2. Поэмадағы ақын ойы қандай?

Бәйтерек – Астананың төріндегі,

Өресі биіктіктің өмірдегі.

Аялы алақаны Елбасының,

Секілді өшпейтұғын сенім мөрі.

Өлең жолдары қандай ойларға жетелейді?

3. «Еркін жазу» стратегиясын қолданып, «Менің елім – Тәуелсіз Қазақстан» тақырыбына эссе жазыңдар.

Н. Айтұлының Жеті томдық шығармаларын, «Бөрітостаған», «Көз жасым», «Құланойнақ» атты өлеңдер, толғаулар, поэмалар жинағын, «Көктем тынысы», «Алғашқы жол», «Әке туралы сыр» кітаптарын оқыңдар.

Әдебиет теориясы

Өмір және көркем шындық

Әдебиет «өмірдің сырлы суреті, халықтың көркем тарихы» болғандықтан, шы-

ғарма арқауы шындық болып табылады. Өмірдегі барлық нәрсе көркем шығармаға өзек, оқиға бола бермейді. Жазушы өмір шындығынан өзінің суреткерлік мақсатына қажетін ғана таңдап алып, шығармасына арқау етеді. Ол өмір құбылыстарын өзінің дүниетанымы мен әлеуметтік көзқарасы, азаматтық ұстанымы тұрғысынан саралайды. Ал суреткердің дүниетанымы мен әлеуметтік көзқарасын ол өмір сүріп отырған қоғамдық орта белгілейді. Көркем шығармада суреттелген шындық, алға тартқан келелі мәселе халық мақсаты мен мүддесіне сай шешілуі керек.

(«Қазақ әдебиеті» анықтамалығы)

Тапсырмалар

Әдебиеттің «өмірдің сырлы суреті, халықтың көркем тарихы» екенін нақты мысалдар арқылы дәлелдеп көріңдер.

Еліміздің бостандығы мен тәуелсіздігі жолындағы күрес тақырыбы енді қазіргі тарихи романның жаңа беттерінің сүбелі бөлігін құрап отыр. Қазіргі тарихи романның өткенге сұрау салуы бұрынғыдан батылырақ, ауқымдырақ. Бұлжымас принципі – шындық. Әр дәуірдің күнгейі мен теріскейін қаз қалпында көрсете білу.

(Ш. Елеуқенов)

ҚАЖЫҒАЛИ МҰХАНБЕТҚАЛИҰЛЫ **(1942 жылы туған)**

Қажығали Мұханбетқалиұлы 1942 жылы Ақтөбе облысы, Байғанин ауданында дүниеге келген.

1965 жылы С. М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетін бітіріп, Ақтөбе облыстық радио және телевидение комитетінде, облыстық «Коммунизм жолы» газетінде, «Қазақстан» баспасында, «Жұлдыз» журналында, «Қазақ әдебиеті» газетінде

редактор, аға редактор, аға әдеби қызметкер, бөлім меңгерушісі, жауапты хатшы, «Жаңа фильм» журналының бас редакторы болған. Кейінгі жылдары Қазақстан Республикасы Президенті аппаратында, Парламентінде, «Таң Шолпан» журналында қызмет істеген.

Қажығали Мұханбетқалиұлы түркімен жазушысы Т. Жұмагелдиевтің «Егес» атты кітабын, орыс жазушысы А. Скалонның «Бақыттың алтайы түлкісі» атты әңгімелер мен повестер жинағын, Р. Акутагава, С. Моэм, П. Мериме, Ги де Мопассан, Д. Фонвизин, С. Чубек, Л. Хонвано, Дж. Одинаев,

Зергер сөз

Батыс Қазақстан облысы – әуелден дарынды перзенттерге бай облыс. Мен осы өңірдің төл перзенті, даңқты Сырым батыр туралы көп жазған адаммын. Сырым осы өңірдің туына айналған тұлға деп ойлаймын.

(Қ. Мұханбетқалиұлы)

Х. Абдуллин сынды жазушылардың әңгімелерін қазақ тіліне аударған. Өзінің де бірнеше әңгімесі шетелдерде жарияланған ұжымдық жинақтарға енген. **«Сырым батыр»** атты романының алғашқы тарауларын әдеби журналдарда жариялады, әрі би, әрі батыр Сырым Датұлы туралы ұзақ жылдар бойы зерттеу жүргізіп, ұлы тұлға туралы **«Сырым Датұлы»** жинағын құрастырып, алғы сөзі мен түсініктемелерін жазды.

Жазушы қаламынан **«Жұлдызды түндер»** атты әңгімелері, **«Тоғай сыбдыры»**, **«Қайдасың, сен, махаббат?»**, **«Сынық терезе»**, **«Жалғыз жиен»**, **«Бауыр»** атты повестер мен әңгімелер жинағы жарық көрді.

Қажығали Мұханбетқалиұлы – қазақ әдебиетінде өзіндік орны бар танымал жазушы. Оның **«Мінез»**, **«Ескі достар»**, **«Дала әуендері»**, **«Қарымта»**, **«Қаңтардың қара суық түні»**, **«Бір машина шөп»** атты прозалық шығармаларында ел тіршілігі кеңінен суреттеліп, қоғамда орын алған әлеуметтік мәселелер ұтымды көрсетілген.

2010 жылы әдебиет пен өнер, қоғам туралы сан түрлі пікірлер мен мақалалардан тұратын «Тоғысар арнамыз бір толғанғанда...» атты кітабын жарыққа шығарды.

Тәуелсіздік жылдарында жазылған атақты батыр, әділ би, қажымас қайраткер Сырым Датұлы туралы баяндалған елеулі еңбегі – «Тар кезең» тарихи романы 2012 жылы оқырмандарына жол тартты. Романның жарыққа шығуы туралы жазушы:

Бағалы дерек

Қажығали Мұханбетқалиұлы бұл тақырыпты зерттеп жазуға арналған жиырма жылдан астам уақытында талай мұрағаттарда болып, құнды деректер жинағаны бірден сезіледі. Романның өзгешелігі – қазақ тарихының қилы дәуірін жан-жақты суреттеуінде. Сырым батыр басты кейіпкер болғанымен, ол – бостандық шайқасындағы арпалыста халықтың рөлін көрсетудегі дәнекер ғана.

(А. Өмірзақов)

«Бұл романның алғашқы тарауы 1992 жылы «Жалын» журналында жарық көрді. Ал кітап арада 20 жыл өткенде басылып шықты. Иә, көп іздендік. Көп уақытымыз мұрағаттарда өтті. Сол 1992 жылы жарық көрген алғашқы тарауға дейін де 4–5 жылды осы шығарма үшін дайындыққа жұмсадым. «Сабақты ине сәтімен» дегендей, кітап болып қалың жұрттың қолына тиді», – дейді.

«Тар кезең» романында жазушы Сырымның өмірін түгел қамтуды мақсат етпеген. Шығармаға ел басына күн туған шақтағы белгілі бір кезеңді ғана арқау еткен. Қазақ даласының Батыс пен Орталық бөлігі Ресейге қарағанына жарты ғасырдай уақыт өткенде, империя енді өзінің отаршылдық бет-бейнесін ашықтан-ашық көрсете бастаған болатын. Қазақтар Елек пен Жайық бойындағы өріс-қоныстарынан ысырылып, біресе Жайық казак-орыстарының, енді бірде башқұрттар мен Еділ қалмақтарының

Тар кезеңге тап келген елдің жайы туралы не айтылған?

талауына ұшырап, жан-жақты қысым көре бастады. Ел басындағы хан Нұралы бұл істердің бірде-бірін шеше алмай, халық қиналыс пен дағдарысқа түсті. Міне, осындай қилы кезеңде ел тағдырына деген жауапкершілікті өз мойындарына алған Байбақты Сырым бастаған қазақтың білікті билері мен батырлары, ақсақалды ағалары еді. Романның басты идеясы туралы филология ғылымдарының докторы Т. Тебегенов: «Тар кезең» романының идеясы – Ресейдің отарлау саясатындағы озбырлықтардың (атақоныстардан, жайылымдардан еріксіз айыру, жазықсыз ауылдарды шауып, адамдарды өлтіру, тонау, барымталау, өзішілік басқару жүйесіне тыйым салу т.б.) етек алуына халықтық қарсыласу қуатын таныту. Жазушының «Тар кезең» тарихи романына арқау болған сюжеттік-композициялық желілердегі қақтығыстар, қазіргі «Қазақстан тарихының» жаңаша жазылған тарихнамалық-дерекнамалық деректі тұжырымдары негізінде жазылғандығымен ерекшеленеді», – деген пікір білдірген.

Жазушы Қ. Мұханбетқалиұлы Тәуелсіздігіміздің 10 жылдығына арналған медальмен марапатталып, 2002 жылы Ақтөбе облысы Байғанин ауданының «Құрметті азаматы» атағы берілді. 2003 жылы «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері» атағына ие болды. Тәуелсіздік жолындағы ұлттық қозғалысқа арналған «Тар кезең» тарихи романы үшін Қажығали Мұханбетқалиұлы 2014 жылы Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығына ие болды.

Даналық ойдан дән ізде

Қажығали Сырым туралы он мыңдаған қалың құжаттармен көп алысқан... Қажығали Сырым тарихын бейнелеуде өз жолын тапқан. Романның жаңалығы да осында. Сырым бейнесінің сонылығы да осында. Біз құжаттағы Сырымды да, ел аузындағы Сырымды да емес, басқа Сырымды, орыс отаршылығымен алысқан саяси күрескер, сұңғыла дипломат

Сырымды көріп, шөліккен сусынымызды қандырғандаймыз. Және «Тар кезеңнің» проза жанры тоқырап, жақсы шығармалардан үміт үзілген кезде шаң бергенін ояңсыған қабырғаны жауып, жоғымызды толтырғандай болды емес пе? «Тар кезең» әдебиетіміздің шаң-тозаңнан сілкініп, қайта өрлеуінің басы болғай еді деп тілеймін.

(Ә. Сарай)

Сырбаз суреткер тырнақалды туындыларымен аузы дуалы ағаларын елең еткізіп, әдебиет есігін еркін аттады. Прозашының қарымды қаламынан туған әңгіме-хикаяттары – ешқандай шашауы жоқ, бас-аяғы жинақы, жарау аттай жұтынып тұрған көркем дүниелер. Ұзақ жыл иін қандырып жазған «Тар кезең» романы да қазақ әдебиетінің қазынасына қосылған сүбелі еңбек.

(А. Есенжол)

Тар кезең

(Романнан үзінді)

Сонымен кәрі тарихтың тағы бір жылы көлденең жатқан Жайықтың Бұхар бетін жайлаған көшпенді ел үшін тағы да үркіншілікпен басталды. Осындайдың боларын ағайынға ашып айта алмағанмен, Орынбордағы астыртын хабарласып отырған адамдары – Мінәнайдың ақ базарындағы делдал Шүкірәлі бай мен сондағы мешіттің мәзіні Шәпи молданың соңғы кездері қайта-қайта қауіп айтып, сақтандыруынан бір бөленің ұштығын анық сезген Байбақты Сырым би, биыл қазан туысымен қарауындағы елді Қырмызы мен Қособадан, Мақарша мен Қарағұстан, Қосағаш, Көкайыл, Бөлекқұмақтан түгел көшіріп, тіпті шаруа баққан кісінің көзі қимайтын қайран Жетікөл мен Тұздыкөлге де көп кідіртпей, қарашаның алғашқы қары төпеп жауып тұрғанда, түү Қалдығайтының сыртындағы Қарақамыстың қойнына әкеп қондырған. Және осы жолы Байұлының бір жуан бұтағына айналған өзінің Байбақтыларын ғана

емес, мынадай алмағайып кезде ағайынмен бірге боламыз деген Сұлтансиықтың басқа аталарынан да ешкімді тастамай, Алаша мен Масқардың бұларға бүйрегі бұрған біраз ауылын, Жанбай батырға тәбия Қызылқұрттарды, сондай-ақ әрідегі Жосалы мен Қоңырда, Талдыбұлақ пен Тасқұдықта отырған Таналарды да ала келген. Олардың бәрін қарағаштай қалың Байбақтының өзі әзер сиярлық Қарақамысқа әкеп тықпаламай-ақ, ықтасыны еш жерден кем емес әрі көп жылдардан бері көшкен елдің аяғы тимей соны тұрған Көшекбасар мен Шиқымбайға, енді бірқатарын Жібек пен Сұлукөлге орналастырып еді. Соншама суыт жүріспен үдере көшіп келсе де, Қарақамыстың қалың қамысы мен ну қопасына жеткен соң, жұрт апа-сапа болып, мал да, жан да тынышталып, арада тағы біраз уақыт өткенде ел баяғы бейғам тірлігіне қайта бейімделе берген. Әлгі бір суық хабар бұларды осы кезде қуып жетті: «Орынбор мен Текенің казак-орысы қосылып, қазақты шаппақ!». «Апырай, ойына не

келсе – соны қылып, әбден жаман үйренген бұл атаңа нағлет кәуірдің астамшылығына не рауа?! Қайтпек керек?!» – деп, Сырым би сазарып отырып қалды. Сапырылысқан сан-сапалақ ойдың қайсысының ұштығынан ұстарын білмей дағдарғанда, есіне ең бірінші түскені – Көшекбасар мен Шиқымбайдағы Таналарға, сонда отырған бес Сұлтансиықтың бұл күндегі ақылшы ағасы әрі қадірменді қарты Малайсары биге ат шаптыру болған. Іле Жібекте отырған Масқардың Дөнен батырына, Қызылқұрт Жанбай батырға шұғыл шапқыншы жөнелтті. Сонда барып өзіне: «Сап, сап!» – деп басу айтқан батыр, сабасына енді түсе бастаған. Аяқ астынан, жаманат хабарды құлақтары шалып қалған мұндағы қалың Байбақты толқыды да кетті...

Әрине, бұлардың толқитындай жөні де бар. Соңғы жылдары казак-орыстардың шапқыны тым жиілеп, соның қарымтасына қазақтардың да шепке тиісуі күшеюіне байланысты, жалпы ел, оның ішінде мұның Байбақтылары да бұрынғыша атақоныста-

рына алшиып-алшиып қона алмай, көшсе – топтанып бірге көшіп, қонса – осылай аядай жерге тығылысып, тығыз отыруды дағдыға айналдырған-ды. Соның салдарынан, қоныстан тарлық көргенімен, бір жаншылықтың бір жақсылығы да болады демекші, тастүйін отырған ел жаудан аса көп теперіш көрмей, әсіресе, кейінгі өскен балалар кәрі арланның тісі тимеген көкжұлын бөлтіріктердей болып, бұла өсіп келе жатыр еді. Әлгі хабарды естігенде алдымен солар у да шу болып:

– Ау, енді неғып отырмыз?! Атаңа нәлет кәуірдің келмей, кете береміз бе, осылай?! Өйтсек, шыр етіп дүниеге келген, кіндігің кесіліп, кірің жуылған мына жердің киесі кешер ме?! Енді қайттік? Қайтеміз енді, япыр-ау?!

Сырым бидің қабағы қарс жабылып, екі қасының арасындағы терең қос сызық айқаса түскен күйі, ауыр ойдан арыла алмай түйіліп тұрып қалды...

Ең соңғы көш көлігі көзден таса болғанша, тағы біраз уақыт байырқалап, кідіріп

қалған төбе басындағы топ, үлкен бір шаруаның біткеніне уһ деп, енді өздерінің кешегі бәтуасы бойынша, Көшекбасар мен Шықымбайдағы, Жібек пен Сұлукөлдегі елді де Қарақамыстан қопарыла аттанып бара жатқан мына көштің соңынан тез жөнелту үшін, бестен-оннан бөлініп, әрқайсысы өздеріне тәбия аталар отырған қоныстарға қарай, бірі – батысқа, біреулері – терістікке бет түзеді. Кеше кешкілік Сырым бидің шақыртуымен Қарақамысқа келген бес Сұлтаныстың белгілі кісілері бидің өз үйінде бас қосқан. Сонда ел ағалары мен ақсақалдар тоқтаған ұйғарым осылай-ды... Сол жерде көпшіліктің қау-қаулаған әңгімесін осы елдің бұл күндегі жасы үлкен ағасы әрі қадірменді қарты – шынашақтай ғана ақшұнақ шал – Қараман Тана Малайсары би тиянақтаған. Төңірегіндегілердің сөзін әуелі түгел тыңдап болған соң, ол жалбыраған ақшулан қабағының астындағы жанары жасыған кішілеу сұрғылт көзімен жан-жағындағыларды жағалай бір шолып шығып, у-ду басылғандай болған бір сәтте:

– А-ал, айтылмаған сөзім қалды дейтін қайсың бар тағы... Сөйлең! – деген, кәрілік жеңіп жұқара бастаған ақсары өңі сәл ала-бұртып. – Арыла айтып қалың! Артынан анау-мынау өкпе-реніш болмасын!

Бұл кезде біраз гәптің басын қайырып тастаған жұрт «енді осы әңгіменің өзі төмамдалса да болады-ау» дегендей сыңай танытып, тынши қалған.

– Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін өзіңіз айтсаңызшы, би аға! Тап осы жерде Сіздің алдыңызға түсер адам көріп отырғанымыз жоқ. Алыңыз билікті! Айтыңыз, тұжырымыңызды! – деп, үй иесі ретінде өзгелерден төменіректеу орында, қос қабат шәйі көрпенің үстінде манадан бері қыбыр етпестен сөз тыңдап қана отырған Сырым би осы кезде ғана серпіліп, зор тұлғасымен көпшілікке қарай ошарыла бұрылып еді. Жұрт та жапа-тармағай қоштай жөнелді. Сол-ақ екен:

– Ендеше, мына өздеріңіздің бағанадан бері айтқандарыңыздан бір бөтуаға келейік... – деп, жан-жағын тағы бір шолып

шыққан шынашақтай ғана ақ шұнақ шал сәл қажыңқылау, бірақ билік айтып қалған кісінің анық та нық үнімен даусын көтере сөйлеп, сөзді әрі жалғап кетті. – Мен айтсам, ағайын, әуелі мынау Қарақамыстағы елді дереу аттандырып жіберу керек дегендерің – орынды сөз деп білемін. Бұларың менің де көкейіме қонып отыр. Өйткені солай етсеңдер ғана, қалған шаруаларыңның қиюы келісіп, қыбы табылмақ.

Би жалбыраған ақшулан қабағы жауып кеткен кішкене сұрғылт көзін ашып, төңірегіндегілерге тағы бір сынай қарап қойды.

– Неге дейсіңдер ғой?! – деді сосын сөзін сабақтап. Біріншіден, ертең жезайырын сүйретіп орыс келе қалса, оның алдынан тосқауыл құрарға, жан-жақтағы ұсақ ауылдар ірге көтеріп ұзап кеткенше жау кідіртерге, осы Қарақамысты қыстап отырған мына қарағаштай қалың Байбақтының жігіттерінен басқа ешкімің жоқ! Демек, әр отбасынан бір аламан шығарғалы отырған екі мың үйлі Байбақтыны елдің ең алдымен көшіріп үлгерсеңдер, оларың – ел қорғар

ерлеріңнің де қолын ертерек босатқандарың болмақ! Солай емес пе?!

– Солай, солай... – деп жұрт жапа-тармағай дауыстаған.

Көптің қошеметі дем берген қарт би қанаттана сөйледі:

– Екінші айтарым: қатын-баласы мен қара орманы жау қолы жетпес жерге күнілгері жөнелтілгенін өз көзімен көріп, көңілі орнығып аттану деген де – аламан үшін үлкен бір медет, зор демеу. Тек сондай адам ғана ертең жаумен алаңсыз шайқасады. Жалтақтамайды, жалтармайды! Ендеше, «жаман айтпай – жақсы жоқ», күні ертең жан алысып, жан берісер шайқасқа кіруі мүмкін бауырларыңа сол жағдайды өз қолымызбен жасап берелік. Тек өз үй іштерінің ғана емес, бүкіл ел-жұртының жау қолы жетпес шалғай түкпірге – сонау Жем, Сағыздың жоғарғы жағына ертерек ұзап кеткенін Байбақтының азаматтары өз көздерімен көріп, көңілдері біржола орнығып аттансын, ағайын! Бұған не дейсіңдер!

– Дұрыс, дұрыс...

– Жөн-ақ! Азаматтардың ажары ашық боп аттанғаны – үйдегінің де, түздегінің де дәтіне қуат қой... – десіп, жұрт тағы дуылдасты.

– Үшіншіден... – деп, Малайсары би сәл кідіріс жасады. Бұрынғыдай толғап-толғап сөйлерге тынысы жетпейтінін сезіп, жалбыраған ақшулан қабағының астындағы кішілеу сұрғылт көзін жұмған күйі демін баяу ғана алған кәрі тарлан, әрі-беріден соң ғана сөзін сол баяғы байсалды да нық үнімен қайта жалғап кетті. – Үшіншіден, өткен жазда орыс шебіне барып ашықтанашық тиіскен біраз кісінің аты-атағы бұл күнде тек Жайықтың мына Бұхар бетіндегі біздің елге ғана демендер, арғы – Самар беттегі жұртқа да жайылып кетті, жарандар! Отыз тісті ауыздан шыққан сөз – отыз рулы елге баяғыда-ақ тарады... Анау Таманың батырлары – ағайынды Қадыр мен Садырдың Кірмалға, табын Барақ пен Тіленшінің Тұзтөбе қамалына, алтынның батыры Айралының Жайықтың жоғарғы жағындағы Қарағай бекінісіне, Жиеншора

батырдың Дендер бойындағы тоспаларға шабуылы – ағайынның аузындағы таусылмас әңгімеге айналғанда, аңдыған-баққаны сол болып отырған арғы беттегі орыс оны естімей отыр дейсіңдер ме?! Әлде... өз кезегінде ол да айбалтасын қайрамай, қарап отыр дейсіңдер ме?! Жо-о-оқ! Демек, мұны ескермеуге тіпті де болмайды, ағайын! Ал оны ескерер болсаңдар, сол тұста ерекше көзге түсіп, Елек қорғаныс шебі делінетін – анау Орынбор мен Текенің арасын байланыстырып тұрған шекара бекіністерінің маңайын ала шаң қылған мына сендерді, бауырларым Байбақтылар, әсіресе, сені – Сырым шырағым, – осы жолы орыстың аямасы анық. Айтпады демендер, уысына түссеңдер – ойына келгенін істейді, қолынан келгенін қылады! Оны анау бастарыңдағы бөріктеріңдей көріңдер! Жә, ер азамат! Мен сендердің жайларыңды түсінемін... «Құдай салды, біз көндік» дерсіңдер-ау, бірақ мынау қызылқарын жас бала, қатынқалаш, кәрі-құртаң қатты жәбір көріп қала ма деп, қауіп қылғаннан айтып жатырмын

мұны... Осындай жәйттерді ойлана келгенде, сендерді көп болғандықтарыңнан, яки Байбақты менің бауырым болғандықтарыңнан емес, бастарыңа түсер зауалдың ауырырақ болатындығынан да, елдің, ең алдымен, сендерді алысқа аттандырып жіберудің жөн екенін мына жұртқа қадап айтпасқа амалым болмай отыр...

– Жөн, жөн... Сөз-ақ! – десіп, жұрт тағы шуласқан.

– Жә! – деп, біраздан соң жұртты тыныштыққа шақырған би оң қолын көтеріп: Бұл – былайғы аз ауылдар арыстанның аузында қала береді деген сөз емес! – деді саңқ етіп. – Қарақамыстағы ел ірге көтеріп кеткен бойда, төңіректегі барша ауылдарды да барынша тез көшіру керек! Құдайым жаманшылықтың бетін аулақ қылсын, әйтсе де, зәуі шайтан, оқыстан жау кеп қалса, көп көптігін қылар, қайратын жиып, қарсы тұрар; ал, азда-а-ар... Бидің даусы әлденеге тұтқырланып, кідіріп барып қайта түзелді, – ...аздар-р-р аранның аузынан шықпай, мүлде жоқ боп кетуі бек мүмкін!

Сондықтан әртүрлі себеппен ағайында-рынан арасы алшақтап қалып, сендердің соңдарыңа ерген анау Сұлукөлдегі азғана Алашалар мен Қызылқұрттарды, Жібектегі Масқарларды ғана емес, Көшекбасар мен Шиқымбайдың бойындағы біздің алты-ақ ауыл Асанды, жеті ауыл Жиенбетті, бес-ақ ауыл Бессарылар мен сол шамалас Қараман, Қалқаман, Қарақұнандарды да мына Қарақамыстан ауған елдің көшін әрі кетсе Сарыбиенің төңірегінде қуып жететіндей етіп, тез жөнелткендерің жақсы болар еді. Бұған қалай қарайсыңдар?!

– Сөзіңізде қапы жоқ!.. Қолқаңыз да орынды, би аға! – десті жұрт тағы қоштап.

– Уа, шырақтарым! Біз қашанғы қастарыңда қақсап отырар дейсіңдер... Бір аяғымыз жерде, бір аяғымыз көрде тұрған шағымызда, «Алдымыздағы аға еді!» деп ақыл салған соң, амалсыз келіп қалдық орталарыңа! Ендігі бір ауыз бұзылмас бәтуәмыз осы бола ма, жоқ па?! – деп дауыстады би.

– Осы болсын, осы...

– Ал, онда... бәріміз бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып, қатар қимылдайық, ағайын! Алла жар болсын! – дегенде, үй тола ақсақал-қарасақал бір кісідей «Әу-мин» десіп, гу ете қалған.

Қарақамысты қыстап отырған қалың ел түгел аттандырылып болған қазіргі сәтте, төбе басында тұрғандардың есіне сол – кеше Сырым бидің үйінде жасалған осы бәтуа түсіп еді. «Уәде – Құдай аты» деп санайтын түздіктер, ежелдің ең күнінен келе жатқан бабаларының байырғы үрдісі бойынша, ешкім ештеңені естеріне қайталап салмай-ақ, сол бәтуаны жүректеріне тұмар қып түйген күйі, алыс-жақын ауылдарына қарай бәрі де асығыс жөнөп бара жатты...

Бағана төбе басынан тарқарда төңірегіндегі ағайынның ақсақал-қарасақалдары мен игі-жақсыларына «рахметі» мен «Алла разы болсынын» қоса айтып болған соң, Сырым би жұртқа тағы бір қайырылып, енді өздерінің шапқыншы орыстарға қарсы ұрысқа дайындалатынын, ал соларды ел үстіне жібермей, түзден тосып алатын

жасақтарға қол қосам деген ел ағалары болса, ауылдарын мына көштің соңынан аттандырған бойда, дереу азаматтарын жиып, ат-азығымен, қару-жарағымен соларды тезірек қатарға қосуын қадап тапсырды да, дәл бүгін өртүрлі себеппен осы жерде бас қоса алмаған немесе бас қосуға мүмкіндігі болмаған жақын-жуықтарға, аздаған өкпе-қақпасын желеу етіп хабарсыз, үн-түнсіз жатып қалған ағайынның бетке ұстарларына да дұғай-дұғай сәлем жолдады: – Айтыңыздар бәріне.. біз енді аттанысқа қам жасаймыз! – деді, қатаңдау үнмен, ширьға сөйлеп. – Ағайын «у ішсең – руыңмен» дегенді ұмытпасын. Жасы үлкен ардақты ағаларға, жасы кіші есті інілерге, ат жетер жердегі байлар мен бағландарға да тегіс сәлем айтыңдар! Жауға шабар жігіттерден сырты түкті, іші боқты бір-жар малын аямай, тегіс атқа қондырсын! Ал қалған жұртқа өздері қамқор болсын! Осы бастан айтып қояйын, кімде-кім ананы кедей-кепшік деп, мынаны бишара-байғұс деп, жоқ-жітікке көлік бермей, жаяу-жалпы

жау жолына тастап кетсе, ертең ағайынның бетін көрем демесін! Көрмейді! Мен көрсетпеймін де! Осыны мықтап ескерткейсіңдер! – деп түйіліп барып тоқтады. Әсіресе, соңғы сөзі аса ызғарлы да нық шықты.

Осыдан кейін өзі де іштей тастүйін бекініп алған ол, табиғат мол жаратқан адамдарға тән әншейіндегі алды кең ел ағасынан, – келелі кеңестерде алшиып отырып ағылып сөйлейтін Сырым биден, кенет... мүлде басқа адамға – бетінің түгі сыртына теуіп, жүзіне тіке қарауға жан шыдамас сұсты да қаһарлы кісіге айналып кеткен-ді. Бұл енді осы сәттен бастап, тынымсыз жортуыл күн кешуге біржола бел буған кісінің сыңайы еді. Жұрт соны ұқты. Иә-иә, бұл енді бұрын да талай-талай жорықтарға қатынасқан, сан мәрте қалмақпен қидаласып, сан рет башқұртпен барымталасқан, олар түгілі, оғы қардай бораған от қарулы орыспен де жан алысып, жан берген небір шайқасқа кіріп, қақырғанда қан түкірген, бірақ ешқашан рухы жасып, жігері мұқалмаған мүлде басқа адам-тұғын.

Бұл – би Сырым емес, батыр Сырым-ды. Кеше ғана қасында тұрған мына кісілерді өз үйінде ту бие сойып қонақ қылған, төріне шығарып, төбесіне көтерген осы Сырым ба, жоқ әлде басқа біреу ме – тап қазір оны адам танымастай... Түсі сұп-суық. Сесінің өзі-ақ жұртты оған еріксіз бойұсындырып, байлап-матап тастаған. Дәл осы сәтте ол не айтса да, мына ел, қалың ағайын, оның сөзін екі етпеуге қайыл еді. Кісі қатты болайын деп бола ма... Кісіні қатты қылатын – артындағы қалың елдің қамы, жамағаттың жағдайы ғой! Байұлының бір жуан бұтағы Байбақтының тізгінін қолына алғалы Сырым би де мұндай үркіншіліктің талайын бастан өткеріп, соның бәрінде де тек тізгінді тастай қатты етіп ұстағаннан ғана елін аман алып шығып келе жатқан-ды. Сондықтан мұндай сәттерде қатты болмасқа амалының жоқтығын басына түспеген мына жұрт қайдан білсін! Оның үстіне бұрын да жан алысып, жан берген небір шайқастарға қатынасып, талай-талай қан көрген және... әр жолы «бұдан былай Құдай көрсетпесе екен» деп

тілеген сол сұмдықты қайта-қайта еріксіз көруге мәжбүр болған адам... ол қанына қараймағанда, ол қатты болмағанда қайтпек?! Бұл жолы да сондай жағдайға тап болып, артындағы қалың елдің қамы үшін қайтадан атқа мінуге тура келіп тұрғанына; өйтпеуге, оған көнбеуге лажының жоқтығына назаланып, пешенесіне ылғи қауіп-қатермен арпалысуды ғана жазып қойған тағдырына тұлдану мен тулаудың, шамырқану мен ширығудың шегіне жеткен ол, дәл қазіргі сәтте әбден буырқанып-бұрсанып алған тұсы еді. Сол ширығу үстінде ол осы жолы не де болса ата жаумен аянбай айқасып барып өлуге біржола бел буған-ды. Иә-иә, айқасып барып өлуге бел буған! Айқасы – айқас қой. Ал «өлімі» несі? Неге ол тек қана өлуге тиіс?! Қырық жыл қырғын келсе де, ажалды ғана өлмей ме?! Ол арасын мүлде ойлаған да жоқ. Асылы, зіркіреген зеңбірегі, оқпанынан оқ бораған от қаруы бар орыстың ендігі жерде қылыш-найзалы қазаққа жеңгізбейтініне көзі жеткендіктен, қаншама «бөрі арығын

білдірмес» деп, сыртқа жүнін дүрдиткенмен, көшпелі елдің басынан бақ-дәреже баяғыда-ақ ауғанын басқа білмесе де, бұл жақсы түсінетіндіктен солай ойлаған шығар; әлде, қару-жарағы сайма-сай баяғы Пугаш батыр да андыздаған патша әскерімен үш жыл бойы табандап соғысқанда түк бітіре алмағанын өз көзімен көріп, үміті үзілгендей ме, әйтеуір, батыр Сырым осы жолы тіпті де жеңу-жеңілу туралы емес, неге екенін кім білсін, тек аянбай соғысу, соғысып барып өлу туралы ғана ойлады. Иә-иә, аянбай соғысу, сосын... өлу туралы ғана!

Әйтпесе, мына тірлікте түк мағына қалмағандай. Амандықты ойлап, тыныштық тілеп, «Кейінгі туған жас бала, Кәуірден қорлық көрер» деп, яки, «Алтын басым аяққа басылар» деп, кісілігін қор еткісі келмеген, мәрттік пен ерлікке салғанда ешбір елдің ұлынан кем болмаған бағзыдағы батыр бабалардың қайырлы қоныс, қара жұрттарын қарсылықсыз тастап кете бергенінен тапқаны қайсы?! Заманында «Арыстандай

екі бұтын алшайтып, арғымақ мінді» десетін; «кілең бұздай кілшейтіп, көбе киді...» десетін; садақ толы сайгез оқты масағынан өткеріп, басын қолға жеткеріп, созып тартты, – десетін. Өзі бұрын әулие тұтқан сол батыр бабалардың артында не қалды бүгінде?! Не қалды, Құдай-ау! Тек сай-сүйегіңді сырқыратар сөз ғана қалған жоқ па?! Запыран зар ғана қалған жоқ па?! Құлағыңды салып тыңдап көрші... «Өзіне тиген дұшпанын қарт бурадай тіздеді» дейтін Қарға бойлы Қазтуғанның өзі: «Әттең, бір қапы дүние-ай!» – деп қақсап қоя бермей ме... Ал, таңдайы тақылдаған кейінгі шешендеріне айтқызсаңыз: «Анау Нарын деген құмыңыз – Нарынбай байдың қонысы», «Сарыкөл, Самар сынды сулар – Самарбай байдың қонысы», «Балығы тайдай тулаған, бақасы қойдай шулаған, мынау Жайық деген суыңыз – Жайықбай байдың қонысы», «Жанарыстан, Үш Қомыс – Алшағыр ханның қонысы», «Боқсақтың бойы, Боз Қомыс – Жаңбыршының ұлы Телағыс байдың қонысы», «Еділ деген суыңыз – Еділбай

байдың қонысы», «Алтыатаның ар жағы, Талекпенің бер жағы, мына Сақмар деген суыңыз – Едіге бидің қонысы», «Бесешкі, оның Еділ беті, Бұлғыртаудың шеті, Бадашы деген кең тоғай – ер Сидақтың қонысы», «Адырмақты Алатау – ер Орақтың қонысы»... Көшпенді қазақ жұрты бұ күнде осы қоныстардың бәрінен айырылған! Бәрін де түп-түгел «көкала шекпен, жез түйме, аузы түкті орыс» алған! Ал, қазақ болса, соның бәрін тек қоныстың қайырсыздығынан ғана көріп, әлі күнге аһ ұрып келеді. Оларға айтқызсаңыз, бұл жерлер...

«Еңсемді кәуір басар деп, Едіге бидің көшкен жер», «Қанатымды залым қияр деп, Қарға бойлы Қазтуған қайғыланып кеткен жер», «Орақ пенен Мамай да, ойдағы дәурен болмас деп, ойран салып көрген жер», «Адыра қалғыр, бұ қоныс – Асан би шұбап өткен жер!», «Ноғай да шулап босқан жер!», «Қырық таңбалы Қырымның, он таңбалы Ұрымның, он екі баулы Өзбектің, бұрынғы он сан Ноғайдың кетейін десе, жөн таппай, қол ұстасып жүрген жері» болып шығады.

Сонда: «Кәуір тоқ болса, мұсылман тыныш» дегеннен, солай деп қайырлы қоныс, қара жұрттарын қарсылықсыз тастап кете бергеннен, солар не тапты?! Не тапты, Құдай-ау! Кәуір «тойдым, тоқтадым!» – деді ме?! Мұсылман тыншыды ма?! Жоқ! Жоқ! Тағы да жоқ! Ендеше, ондай обыр құлқын иесінің оппа өңешін қалай бітемек керек?! – Тек көзіне қос уыс топырақ құйып қана бітеу керек! Иә болмаса, өзің өліп... біржола топырақ-тозаңға айналып, тыншуың керек! Басқа жол жоқ! Сырым батыр осы жолы... баяғы ескі жырларда:

«...Орта бойын сырлаған, оқ жаңбырдай жауған жер,

Мұсылманның басынан, дәреже қайтып ауған жер» делінетін, мына тұрған – Өлеңтінің аяғы, Шідертінің қоспасы, Аңқатының басы – Тасобада он сегіз жыл атысып өлген Орманбет бидің жолын қалап алды. Не де болса, Ұлы Ноғайдың ең соңғы ұлы биі Орманбетше ата жаумен аянбай айқасып барып өлу керек деп шешті. Сол Орманбет би өлген жер, он сан Ноғай бүлген жер – қа-

засы жетсе, бұған да бақилық мекен болар. Тек теберлінің ұлынша ешкімге телмеңкөз болмай, текті жұрттың ұлынша, қас дұшпанға қасқая қарсы шауып, қан майданда жауыңа қан жұтқызып барып өлгенге не жетсін! Жастығыңды ала жығылсаң, шаһид болып басыңнан шырақ жана ма, жоқ па, – оны бір Құдай білер, бірақ әйтеуір о дүниеге өзіңнің тыныш аттанбағыңа жақсы ғой! Ондайдың нешеме мысалын мұның өзі де сан мәрте көрген. Басқасын былай қойғанда, күні кешелері ел арасындағы ерегесте опат болған өз атасы – Әлтеке Байбақты Дәуқара батыр мен Табын Бармақ батырдың өлімі оған кезінде көп ой салған. Құдай-ау, қашан еді ол?! Одан бері қанша су аққан?! Иә... Мұның жасырақтау кезінде ел арасы жаман егес болып, атасы басқа орыс тұрғай, қатар көшіп-қонып жүрген осы он екі ата Байұлы мен жеті аталы Жетіру біраз жауласқан. Бөленің бәрі – баяғы қонысқа, жерге талас қой. Соның салдарынан, тіршілікте бірде ащы, бірде тұщы боп жүрген, бірін-бірі жақсы білетін адамдар – екі елдің

екі батыры мерт болып еді. Гәп кісі өлімінде де емес-ті. Қалай өлгендерінде еді солардың. Өндіршектен найза тиіп өлгелі жатқан атасы Дәуқара батырдың сонда айтқан соңғы сөзі әлі күнге құлағында:

– Бармақ күшке келгенде... мына менен... қарулы емес еді... – дегенді, екі иығынан ентіге дем алып өлгелі жатқан ол, әлдекімнің алдында ақталғандай. – Бірақ әдісқойлығымен мені аттан түсіріп кетті... Әйтсе де, қалқанының астыңғы жағынан, найзамен бүйірінен ұрғанымда, қолым қатты сүйсінді, балалар. Қайран күшім-ай, өзіме белгілі ғой. Ұзамас Бармақ та! Жығылар! Екеумізді де осы жерге қойғайсыңдар... бір-бірімізді көріп жатайық.

Соңыра қарағандарында, шынымен-ақ, Бармақ та көп ұзамаған екен. Көзкөрім жерге барып, оқ тиген дуадақтай ол да жығылыпты. Оның да соңғы сөзі: «Сүйегімді осы жерге қойыңдар! Дәуқараның жығылған жерін көріп, тыныш жатайын!» – болыпты.

Мына қу тірлікте кең дүниеге сыйыса алмай, бір-бірін мерт еткен сол екі батырдың бейіті әні... екі төбенің басында... сонадайдан бір-біріне қарап, ербиіп-ербиіп тұр. Бұлыңғыр күндері төңіректі тұмшалаған тұманнан, ал жылымықта – бусанған жердің буынан сәл-сәтке бір-бірінен көз жазып қалса да, екеуі екі жерде қаралай құлазып, екеуі екі жерде қаралай жетімсіреп, құдды топты кісінің ішінен тең-құрбысын іздеген, бірақ көпшіліктің ішінен іздеген кісісін таба алмай тұрған көзі мұнарлы кәрілерше, секиіп-секиіп мойын созысып, бір-бірін жоқтайтын сияқтанады... Жастығын ала жығылған осы екі батыр! Жарықтықтардың ырзашылық өлімі... Бала Сырым бір кезде осының құпиясын ұқпақ болып, талай бас қатырған. Бірақ: «Неменеге ырза болып аттанды солар?! Көңілдеріне нені медеу етті?» – ұға алмаған. Шеше алмаған бұл жұмбақтың құпиясын! Кейін ғой... бәрін өз көзімен көргесін, кейін түсінді ғой! Сөйтсе... ел-жұртыңның намысы үшін шапқан жерде, ең болмағанда, соларға ұқсап жастығыңды

ала жығылсаң, ол да бір... адамға Алланың берген үлкен абыройы екен ғой! Сұрап аларлықтай-ақ Ақ өлім екен! – Құдай бізге де тек соны нәсіп еткей! – деп тәңірге тілек қылған ол, осы жолы не де болса аянбай шайқасып барып өлуге біржола бел буғаны да сол еді. Сондықтан да алдағы қанды шайқасқа аса бір сабырлылықпен дайындала бастаған...

Араларында жомарттығын жұрт тамсана айтып тауыса алмайтын, сақилығымен атағы дүйім елге ерте жайылған Достан мырза да бар болып шықты. Ал енді мына бір түбіт мұрты тікірейген, жастығына қарамай өңі сұп-суық, еңсегей бойлы, қиғаш жауырын жігіттің кім екенін сұрап еді.

– Сырым құда, Сіз бұрын көрмеген шығарсыз... бұл – бір біздің қайраулы қара қылышымыз, Шекті ішінде Тата қырғыз, Едігеұлы Қайдауыл деген ініңіз болады, – деп, желпілдетіңкіреп таныстырды Көтібар...

Бұдан соң екі жақ та риясыз көңілмен шүйіркелесті де кетті. Әшейін көзтаным адамдардың өзі бір-бірімен ескі достарша

қауқылдасып, әжік-күжік әңгіме басталды... Біреулер естен шыға бастаған ескі таныстарын, әлде біреулер баяғыдан хабарсыз кеткен жекжат-жұрағаттарын сұрастырып, егде тартқан тарландар ертеректе үзеңгілес болған, қиын кезде қолтықтарынан демескен қандыкөйлек серіктерінен кім бар, кім жоғын тәптіштеп жатты. Арасында Сырымның өз бауырлары мен келін-кепшіктері де сыртқа шыққан жүзтаныс «құда балалардың» қайсыбірін оңашалап алып келіп, «жер түбіне кеткен қыз» Сырғаның жай-жағдайын, отбасының амандығын, тіпті кішкентайларының қайсысы қандай болғанына дейін ежіктеп сұрап, мәре-сәре болысты. «Жақында барып қайтқан Рақтан өздерің де естіген шығарсыңдар», «Бәрі жақсы...», «Аман-сау жүріп жатыр...» дегенге қарамастан, қартаң тартқан кейбір әйелдер бір сұрағанын қайта сұрап, баяғыда ұзатылып кеткен қыздың хабарына бола, көздері боталап, мөлт-мөлт етіп отырды. Сол күні кешкісін Барақ бастаған Шөмішті Табынның қалың қолы да келіп жеткен-ді.

Бұл қолдың да басты-басты адамдары осы ауылға әкелініп, алдын ала өздеріне арнайы тігілген жеке үйде қонақ етіліп, құрмет көрсетілді. Ертесіне батырлар оңаша кеңес құрып, жорық жайын біраз сөз етіскен. Бірақ пәлендей бөгде ой айтылып, бұра тартқан ешкім болмаған соң, жұрт көп ғау-

Сөзмаржан

Бұхар бет – Жайықтың шығыс беті

Сұлтансиық – Асқар, Масқар, Алаша, Әлке, Тана аталатын бес атадан құралған Байұлының бір тармағы

Самар бет – Жайықтың батыс жағы

Пугаш батыр – Емельян Пугачевті айтып отыр. Сырым онымен бірге соғысқан

Өлеңті, Шідерті, Аңқаты – өзен-сулардың аттары

Тасоба – жер аты, Аңқатының бастауы сонда деседі

Орманбет би – Ноғай ұлысының ең соңғы ұлы биі делінеді

ғаға салмай, ортақ пәтуаға тоқтасты ма, әйтеуір өзге қолдардың келуін күтпестен, келесі күні елең-алаңда жер қайысқан ауыр қол Жембойынан дүрк көтеріліп, терістікке қарай тартып бара жатты...

Артық болмас білгенің

Сырым батыр бастаған ұлт-азаттық көтеріліс Аралдан Сырдария, Ор бойына дейін, Тобыл және Хиуа – Қарақалпақ жерлерін қамтыды. Сырым Датұлы көтерілісінің нәтижесінде өлке басшылығына қайта тағайындалған Осип Игельстром қол астындағы әскеріне қазақ ауылдарын бұрынғыдай шауып, барымталауға тыйым салды. Көшпенді ел ежелгі атақоныстары Еділ мен Жайық арасындағы жайылымдарды пайдалануға мүмкіндік алды. Осының нәтижесінде 1801 жылы І Павел патшаның Бөкей сұлтан бастаған қазақтарға Жайықтан өтіп, құм Нарынға қоныс тебуіне де осы көтерілістің әсері тигені – тарихи шындық. Игельстром ай-

лакерлігінің арқасында Сырым жағымен келісімге келіп, Хан кеңесін құрады. Хан кеңесі бірінші жиылысын 1797 жылдың тамызында өткізеді. Оған 1000 адамы бар жасағымен Сырым батыр да келіп, халықтың барымта мен жұт апатына және «Хан кеңесінің» құрылуына байланысты күресті тоқтататынын мәлімдеді.

(Ә. Мамбетьярова)

Жаңа тақырыпты меңгеру тапсырмалары

Білу

1. Жазушы Қажығали Мұханбетқалиұлы туралы не білдіңдер?

2. «Тар кезең» романында Сырым бидің үйіне жиналған ел ағалары қандай бөтуға келді?

3. Сырым би бас қосуға келмеген ағайынға қандай сәлем айтты? Оның мәнісі неде? Түсіндіріңдер.

4. Романда Сырым батырдың бейнесі қалай суреттелген? Қандай көркемдегіш құралдар пайдаланылған?

5. Шүкірәлі бай туралы не білдіңдер? Ол қандай маңызды жаңалық естиді?

6. Пугаш батыр кім? Ол туралы тарихтан не білесіңдер?

7. Романда сөз болған Дәуқара батыр мен Бармақ батырдың өлімі туралы Сырым монологінен білдіреді? Сырым батыр өзі үшін қандай құпияны ашады?

8. Я. М. Зенбулатов деген кім?

9. Романда мешіт туралы не айтылған?

10. Шәки мен башқұрт жігіті Батырша мешітте не туралы сөйлесті?

11. Қазақ батырларының соғысқа дайындығы, соғыстағы қимыл-әркеттері қалай суреттелген? Сырым батырдың соғыс ісін үйретуі туралы не білдіңдер?

12. Шүкірәлі, Шәки, Нұрмұханбет қазақтарға Игельстромның қандай сәлемін жеткізді? Қырдағы елден қандай хабар алды?

13. Сырым бидің хандық билік туралы ойлары қандай болды? Хандық билікті жоюдағы мақсаты не?

14. Сырым бидің шешендігі, қара қылды қақ жарған әділдігі туралы ел аузында қандай әңгімелер сақталған?

Түсіну

1. Роман эпиграфына ақын Қадыр Мырза Әлінің:

Бұл жерде ел ұрандасқан, айқайласқан...

Бұл жерге жау аяғын байқай басқан!

Ерліктің етегінен ұстап тұрып,

Еркіндік сонда алғаш тәй-тәй басқан, – деген жыр жолдары алынған. Неліктен деп ойлайсыңдар?

2. «Тар кезең» романында Сырым би елін неліктен түгелдей көшіру туралы шешім қабылдайды?

3. Генерал Игельстромның қазақ даласына келу себебі қандай? Бұл туралы «Қазақстан тарихы» оқулығында қандай мәліметтер беріледі?

4. Сырым батырдың «көк ала шекпен, жез түйме, аузы түкті орыспен» соғысудағы мақсаты қандай? Романнан үзінді оқыңдар.

5. Молда Қаражігіттің Сырым бидің жиынына келу себебі неде?

6. Игельстромның Уфаның правителін түн ішінде шақыртуына не себеп болды?

7. Қосымша әдебиеттерді, CD материалдарын пайдаланып, Сырым бидің елін Иректіге әкелгендегі мақсатын түсіндіріңдер.

8. «... Бұл – орысқа арқа сүйеп алып, өз елімен есептесуді әлдеқашан қойған (ақыры, міне, қарамағындағы халыққа опасыздық жасағаны бүкіл жұртқа білініп қалып, күллі ел лағынет айтып отырған) хан Нұралыны тақтан тайдырып, ендігі жерде елдің тыныс-тіршілігін де, ел басқару ісінің өзін де мүлде басқа арнаға салу керек деген қатерлі ой еді!» – бұл кімнің ойы еді? Неліктен қатерлі ой?

9. «Ұлы жиын» өткізуге қай жер таңдалды? Неліктен? Жауабын романнан тауып оқыңдар.

Қолдану

1. <https://adebiportal.kz/> сайтынан роман мазмұнымен толық танысыңдар.

2. «Сырым Датұлы – тәуелсіздік жолындағы күрестің бастауында тұрған тұлғалардың бірі» тақырыбына аргументативті эссе жазыңдар.

3. Роман кейіпкерлері туралы кесте толтырып, ой-пікірлеріңмен бөлісіңдер.

Роман кейіпкерлері	Портреті	Адами қасиеттері	Қандай ісімен тарихта қалды?	Ой-пікірім
Сырым				
Игельстром				
Нұралы хан				

4. Романнан берілген үзінділерді оқи отырып, әрқайсысың жеке күнделік толтырыңдар, оны жұпта, топта талдап, ой қорытынды жасаңдар.

Мәтіннен ерекше әсер еткен немесе ой салған дәйексөз келтіру	
Жеке түсінік беру: осы дәйексөзді жазуға не мәжбүр етті? Қандай ой тудырды? Осыған байланысты қандай сұрақ туды?	
«Мұғалімге хат» – сұрақтар	

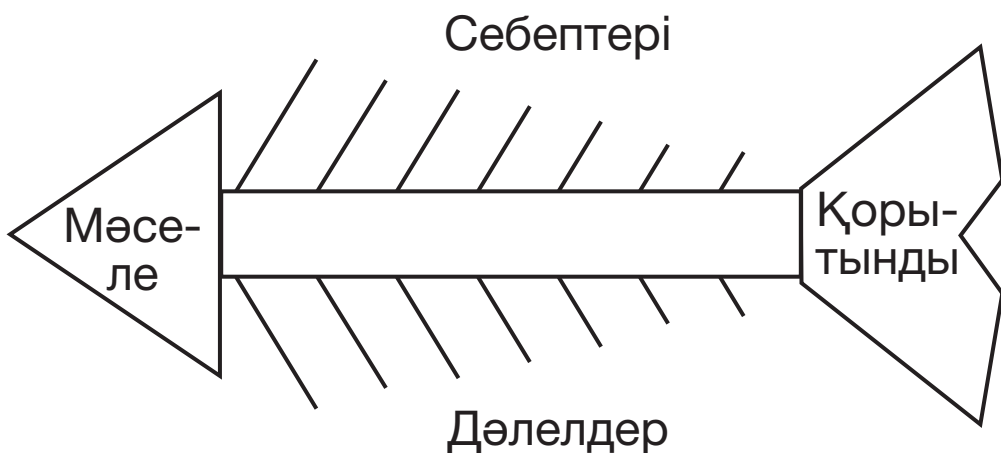
Талдау

1. Тарихта болған Сырым Датұлы мен романдағы көркем образ – Сырым биді, батырды, ел ағасын салыстырыңдар.

2. Игельстром мен романда суреттелген басқа орыс билеушілерін салыстырыңдар.

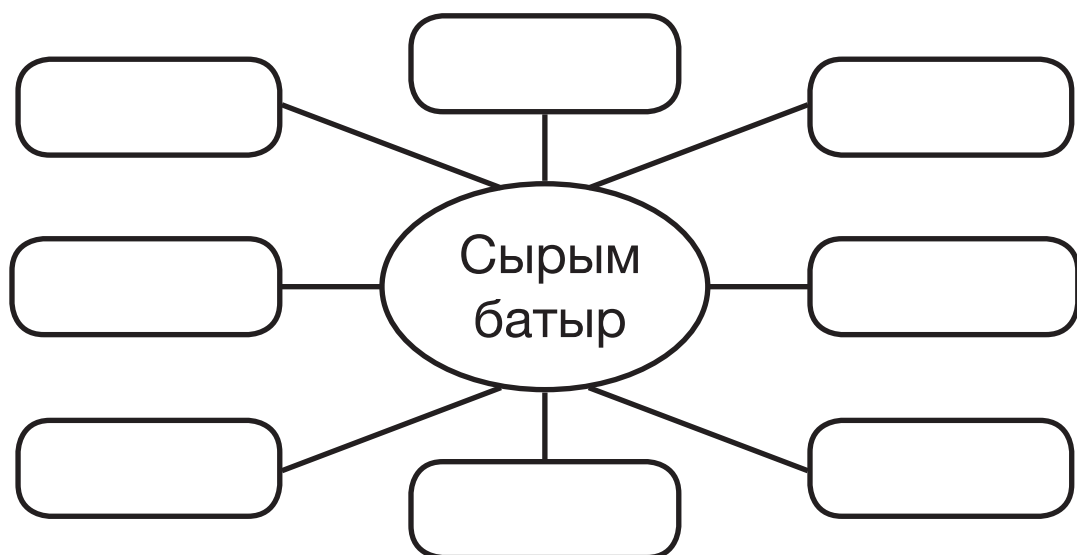
3. «Хан кеңесі» мен «Халық кеңесін» салыстырыңдар.

4. «Балық қаңқасы» тәсілімен роман мазмұнына талдау жасаңдар.

Жинақтау

1. «Тар кезең» романының тақырыбы мен идеясын анықтаңдар.
2. «Ұлы жиынның» мақсаты қандай? Тірек сызба арқылы көрсетіңдер.
3. Сырым батырға тән қасиеттерді жинақтаңдар:

Бағалау

1. «Өмірден не түйдіңіз, не білдіңіз?» – деген сауалға жазушы: «Өмірден түйгенім: қолыңнан келгенінше еңбек ет; қолыңнан келгенінше төңірегіндегілерге жақсылық жаса; ал жақсылық жасау қолыңнан келмесе, ең болмағанда, жамандық жасама. Білгенім: бұл дүниеде таза-лыққа ештеңе де жетпейді. Бір үзім наныңды адалынан же! Шырылдасаң, шындық үшін ғана шырылда!», – деп жауап беріпті. Жазушы туралы ойларыңды білдіріңдер.

2. «... Әйтсе де, Тұрманбет би бірден қайтып кете қоймай, қонақтарын көзбен ұзатып салып, тағы едәуір кідіріп қалды.

– Апырай! – деп, ол енді міне Сырымның сыртынан әрі сүйсіне, әрі қимастықпен әлі қарап тұр. – Адам түгілі, астындағы атының, жағы түкті жылқы айуанның, жақсылығын ештеңеге айырбастамайтын, дәті берік мұндай жігіт соңына ерген кісіге сенімді серік, айнымас жолдас болмағанда, кім болады! Асылы, ел де осындай ердің соңынан ереді ғой! Тіпті, түптің түбінде бәріміз де, бәлкім, осының қасынан табылармыз, сірә!» – деп, іштей тілеулестік етіп тұрғанын өзі де аңдаған жоқ». Сырым батыр туралы қандай ой түюге болады?

3. Топтарға бөлініп, «Ақылдың алты қалпағы» тәсілімен роман кейіпкерлеріне, орын алған оқиғаларға баға беріңдер.

«Ақ қалпақ» – шығармада көтерілген мәселеге қатысты талассыз деректерді келтіреді. «Сары қалпақ» – кейіпкерлер өмірінің сәтті кезеңдерін айтады. «Қара қалпақ» – кейіпкерлер өмірінің сәтсіз тұстарына тоқталады. «Көк қалпақ» – талдау жасайды, топтар «Не үшін? Неге? Неге байланысты?» деген сұрақтарға жауап іздейді. «Жасыл қалпақ» – кейіпкерлер өміріне қатысты тың идеялар мен болжамдар ұсынады. «Қызыл қалпақ» – оқиғаны оқу барысында бастан кешірген сезімдерін тұжырымдайды.

Жазушы Қажығали Мұханбетқалиұлының «Жұлдызды түндер», «Тоғай сыбдыры», «Қайдасың сен, махаббат?», «Жалғыз жиен» атты жинағын «Алабұға, аққайран... » танымдық еңбегін, «Тар кезең» тарихи романын оқыңдар, «Сырым Датұлы» атты жинағының мазмұнымен танысыңдар.

Көркем образ түрлері

«Образ – эстетикалық мәні бар, ойдан шығару арқылы әрі нақты, әрі жинақы жасалған адам өмірінің әсем суреті» (Л. И. Тимофеев).

Образдың түрлерін белгілеудің бірнеше (әдістік, тектік, тәсілдік) факторы бар. Көркемдік әдіс тұрғысынан келгенде образ екі түрлі – романтикалық образ және реалистік образ. Әдеби тек тарапынан келгенде образ үш түрлі: эпикалық образ, лирикалық образ, драмалық образ. Жасалу тәсілдеріне қарай: юморлық образ, сатиралық образ, фантастикалық образ, трагедиялық образ, геройлық образ т.б.

Романтикалық образ – әдебиеттегі адам бейнесінің байырғы түрлерінің бірі. Романтикалық образдың негізінде қиял жатады. Романтикалық образ өмірдегі болған немесе бар деректен гөрі өмірде әзірше жоқ, бірақ болатын дерекке негізделеді.

Реалистік образ – әдебиеттегі адам бейнесінің ең сымбатты, ең шынайы түрі. Бұл – кәдімгі өмірде болған, бар және бола беретін, бірақ қайталанбайтын, әрқашан бұрын-соңды белгісіз тың қырынан көрініп, ылғи жаңарып отыратын тип. Бұл образдың эстетикалық идеалы – романтикалық образдағыдай бұлыңғыр емес, анық, адам қолы жетпейтін тым асқақ, алыс емес, қолмен ұстап, көзбен көргендей затты әрі жақын нәрсе.

Эпикалық образ – кескін-кейпі, мінез-құлқы, іс-әрекетімен тұтас көрінген әрі толық жинақталған, әрі әбден дараланған тип. Эпикалық образ – бедерлі бейне, әрі нақты, әрі затты тұлға; кәдімгі тірі кісідей өзін көзбен көруге, сөзін құлақпен естуге, мінезін ұғуға, қимылын бақылауға болатын, бүкіл өмір жолын бар бұралаңымен байқауға, өскен ортасын бар ой-қырымен байыптауға болатын күрделі, кесек қаһарман.

Лирикалық образ – сыршыл, өлең-жырлардағы ақынның өз бейнесі, оның ішкі бітімі, ақынның нәзік сыры мен сылқым сезімінен өріліп жасалған өзгеше кейіпкер.

Драмалық образ – сахнада көзбе-көз, қолма-қол жасалатын көркем бейне. Драмалық образ шиеленіскен тартыстар мен қым-қиғаш қимыл-әрекеттер арқылы жасалады.

(З. Қабдолов. «Сөз өнері»)

Тапсырмалар

Көркем образ түрлеріне мысалдар келтіріңдер.

Жиынтық бағалау тапсырмалары

1. Н. Айтұлының «Бәйтерек» поэмасында суреттелген тарихи тұлғалар, олардың тарихтағы орны туралы кестені толтырыңдар.

Тарихи тұлғалар	Ол туралы не білемін? Тарихта қандай істерімен қалды?

2. Н. Айтұлының «Бәйтерек» поэмасының мазмұны бойынша «Ашық, жабық» сұрақтар кестесін толтырып, жұпта жұмыс жасаңдар.

Ашық сұрақтар – (түсіндіруді, өз көзқарасын білдіруді талап етеді)	
Жабық сұрақтар – нақты, қысқа жауап қайтырылады	

3. Қажығали Мұханбетқалиұлының «Тар кезең» романының мазмұны бойынша киносценарий жасап көріңдер. Әр кадрға атау беріңдер.

4. «Тар кезең» романында жазушы қандай көркемдік әдістерді пайдаланған? Оның мәнісі неде деп ойлайсыңдар? Жазбаша жауап беріңдер.

5. **Оқу сауаттылығы.** «Тар кезең» романынан үзінді.

... Тығырыққа тірелгендей болып отырған жұрттың күткені де осындай бір сөз еді. Бәрі дүр-р етіп:

– Иә, өз ойларың нешік?! Шынында, әуелі соны айтыңыздаршы... Тыңдап көрелік! – деп, көпшілік те қоштай кетті.

– Ағайын! Сөз түйінінің ақырғы тірелген жері осы болса, жарайды, онда біз өз пікі-

рімізді айтуға көшелік... – деп, екі қасының арасындағы терең қос сызық қайтадан қазыла түсіп, қабағы түйіліп кеткен Сырым би сәл кідіріп, ойын да, бойын да дереу жиып алды.

– Иә, игі-жақсылар! – деді сонсоң даусын қатайта түсіп. – «Қасқа жолды» салған Қасым өлгенде де, «Ескі жолды» салған Есім өлгенде де, қылшығы қисая қоймаған дүние, хан Нұралы мен оның әулеті билік басынан құылады екен деп, сыны бұзылып, сиқы кете қоймас! Ақиқатын айтар болсақ, тіпті осы «хан», «хандық» дегендеріңіз де – ежелдің ең күнінен келе жатқан елдігіміздің бір белгісі болған соң ғана бауыр басып, етіміз әбден үйреніп кеткені болмаса, бұл күнде мәні де кеткен, мағынасы да жоғалған нәрселер! Біз болсақ, емшектегі баладай, әлі күнге соған емексумен келеміз. Ал шындығында ше?

Шындығында, хандарымыздың қолынан билік кетіп, хандығымыз сонау Петербордан мына Орынборға шейінгі орыс ұлықтарының иек қағуына қарай қимыл жа-

сайтын болғанына не заман!? Тап соны өз көздеріңізбен күнде көріп отырсаңыздар да, көпшілігіңіздің әліге дейін өз көздеріңе өздерің сенгілерің келмей, қиял жетегінде жүргендеріңізге мен қайран қалам. Бірақ сіздер өз көздеріңе сенсеңіздер де, сенбе-сеңіздер де, ақиқат деген – ай мен күндей, өз орнында өзгермей тұра беретін нәрсе, жарандар! Ол сіздердің есекдәме көңіл ауандарыңызға қарамайды. Сондықтан біз тек қана шындықтың бетіне тура қарауға үйренуіміз керек. Ал сөйтер болсақ, өзімізді өзіміз өтірік алдарқатпай, адалын айтайық: осы біздің Алашта баяғы Әз Тәукеден кейін бірегей ұлы хан да, біртұтас ұлы хандық та болды ма?! Кейінгілер «бөлінгенді бөрі жер; жарылғанды жау алар» деместен, «ортақ өгізден – оңаша бұзауың артық» көріп, үш Жүздің әрқайсысының басына жеке-жеке хан болғанына мәз болған жоқ па?! Кейде тіпті бір Жүздің басына екі ханнан отырған кез де болды ғой! Әріге бармай-ақ, қазіргі халімізді тілге тиек етсем, осы біздің көк найзалы Кіші Жүздің бір өзінде, – ба-

тыс бетте Нұралы; түстікте Қайып, – екі хан отырған жоқ па?! Мұның ең жаман жері – сиырдың бүйрегіндей бөлшектенген хандықтарымыздың арасында кейінгі жылдары аралас-құраластық тіпті азайып, қарым-қатынас та мүлде сиреп бара жатқаны болып отыр. Біз бірдеңеден қауіп етер болсақ, алдымен осыдан қорқуымыз керек-ақ еді. Қорықпадық! Ойласуымыз керек-ақ еді. Ойланбадық! Өз басым: ойым онға, санам санға бөлініп, талай түнді ұйқысыз өткізгенде, екі-ақ түрлі тоқтамға тірелдім, ағайын! «Сонау бір кезде, ел ағаларымен кеңесе отырып, он сегіз жыл ел басқарған Әбілқайыр хан марқұмның мына әке жолынан айныған ұрпақтарын билік басынан түгел кетірсек, күллі Кіші Жүзге бас ие боларлық кім бар?» – дегенде, ең бірінші ойыма келген – Қайып болды! Өздеріңіз білесіздер, ол – осы күнге дейін бір шығыршығы үзілместен ел ұстап келе жатқан, кіл шынжыр балақ, шұбартөстің тұқымы; қазақтың ежелден бергі төл хандарының тікелей ұрпағы! Міне, ойым: «Сол

Қайыпты хандыққа шақырсақ» деген еді. Қайып – хан болса, бұл – қазір екіге жарылып отырған көк найзалы Кіші Жүздің басы қайтадан бірігіп, ұлан-байтақ жерді алып жатқан халқымыздың іргесі беки, қабырғасы тұтаса түскені де болар еді; әрі Орта Жүздегі Жәдік әулетінен шыққан хандармен түпкі туыстығын пайдаланып, Қайып екі елдің арасын бұрынғыдан да гөрі шегендеп, бекіте түсер ме еді! дегенім еді. Бұған қоса, ертеден бері араларында алауыздық бар Нұралы әулетінің наразылығы біліне қалса, оны да басып тастай алатын – тек сол, Қайып болар деген үмітім еді. Бірақ... «хан», «хандық» дегендеріңіздің бұрынғы мағынасы жоғалғанын өз көзіммен көріп отырған мен, анау отырықшы сарттың қасында... «Таш хаулі» секілді салқын сабат Сарайда жан бағып жаман үйреніп кеткен Қайыптың сайын сақарадағы біздің ортамызға келіп, алтын діңгегіміздей, яки қаққан қазығымыздай хан боларына үлкен күдігім бар! Дегенмен менің көңіліме қарамай-ақ қойыңыздар! Егер осы отырған бәрің бұл

ұсынысты түгел қолдап, «Хан сайлайтын жорамыздан айырылмайық; шақырайық Қайыпты!» – дер болсаңыздар, ойланыңыздар! Менің де оған қарсылығым жоқ! Бұл – бір! Алайда, екінші ойым айтады:

–...Осы қазақ – тұмсығын тесіп тығырық кигізсе болды, жетекке еріп жүре беретін төрелердің түйесі ме?! Әлде ат төбеліндей аз ғана төрелерден басқа, ел басқаратын ешкімі жоқ па осылардың?! Ендеше, неге: «Текпен озған төреден, мимен озған қара артық! Сақалын сатқан кәріден, еңбегін сатқан бала артық!» – дейді. Бұрын тіпті: «Құл жиылып, бас болмас; құм жиылып тас болмас!» деп кекетіп жатса да, үндемей жүре беруші еді жұрт. Қазір: «Құл да жиылып бас болады, құраушысы – Құдай болса; құм да жиылып тас болады, басын қосарылай болса!» дегенді шығарыпты. Неге? Неге айтылып жүр осы әңгімелер?! Әрине, тегіннен-тегін емес! Бұл – қазақтың қалың қара жұртының өз тізгінін өз қолына алуға ұмтылысы; соған әбден пісіп-жетілгенінің белгісі! Көздеріңді ашыңқырап қарасаңыз-

дар, жеке адам – хан билеген заманның өткені де; хандық дәуреннің осымен біткені де ап-айқын көрініп тұр, жарандар! Біздің қазақ хандарының ішінде, Жәнібектен кейін, «Әз» деген атаққа ие болған – тек қана Тәуке хан екен. Неге олай болды?! Өйткені Әз Тәуке, шынында да, данышпан хан еді. Данышпандығы сол – заман өзгерісін тап басып, тани білді ол! Төңірегі қазіргіден де көбірек төрелер бола тұра, ол ел тізгінін туыстарына берген жоқ; билікті әр Жүздің аса ірі де ықпалды билерінің қолына берді. Ұлы Жүздің тізгінін Үйсін Төлеге, Орта Жүзді Қаракесек Қаздауысты Қазыбекке, Кіші Жүзді Алшын Әйтекеге ұстатты. Қара бұлт үйірілген қазақтың басын қиын кезде солар аршыды тұманнан! Сол секілді, тар кезеңге тап келген мына біздің тұсымызда да, мен ел тізгінін қара ормандай қалың қазақтың өз ішінен шыққан билерге берсек деп ем. Алты ата Әлім, он екі ата Байұлы, ноқта ағамыз – жеті аталы Жетіру! Әрқайсысыңыз жүзден жүйрік, мыңнан тұлпар шыққан бір-бір кісілеріңізді ертең

Ұлы жиында ел иесілігіне өздеріңіз ұсынсаңыздар! Елді солар басқарса! – деп ем. Біз мойындасақ та, мойындамасақ та, бүгінде көшпендінің ат басы тас қамалға тірелді, ағайын! Әзірге, сол қамалдың үстінен баршамызды қас қақпай бағып тұрған көз бар. Қатал да, қатыгез көз! «Сол көздің сұғына қараған ызғарына жалғыз өзі төтеп бере алмай, бүкіл елді бір өзім билеймін деп әспенсіп жүріп, байғұс Нұралы хан байқамай бейшара күйге ұшырап қалған жоқ па екен?!» – деп те ойлаймын мен кейде. Ал енді бүгін... үлкен-үлкен үш ата баласының басында қарағайдай-қарағайдай қадірлі үш кісіміз отырса, олар қандай қатал да, қатыгез көздің ызғарынан қаймықпай, тиісті сөздерін айта алатынына мен имандай сенем! Міне, ағайын, ел тізгінін енді кімге сеніп тапсырмақпыз дегендеріңе айтпағым – осы еді... Атамыз қазақ: «Кеңесіп пішкен тон келте болмайды!» – дейді. Ендеше, ертеңге дейін кеңесіңіздер! Келісіңіздер!.. Қайып хан болуға көнген күннің өзінде, үш атадан сайланған үш би бәрібір санатқа

кіреді. Хан болуға Қайып көнбесе де, ендігі жерде «Халық кеңесінің» шешімдері сол үш бидің тікелей қатысуымен, ауызбіршілігімен мақұлданады. Сондықтан бұл іске тек аса үлкен жауапкершілікпен қарауларыңызды ғана өтінем, ағайын! Іске сәт! Бүгінше өңгімемізді осымен доғара тұралық, – деп, екі беті алаулай қызарып кеткен Сырым би көпшілікке тоқтау айтқандай болып еді.

Тапсырмалар

1. Қажығали Мұханбетқалиұлының «Тар кезең» романынан үзіндісінде не туралы айтылған?

А. Орыс патшасының билігі туралы

Ә. Қарапайым халықтың арманы мен мақсаты туралы

Б. Сырым батырдың өмірлік мақсаты туралы

В. Хандық биліктен құтылудың жолдары туралы

2. Неліктен Сырым батыр хандық биліктен бас тартуды ұсынды? «Қысқа сөйлемдер» стратегиясын қолданып, жауаптарыңды дәлелдеп жазыңдар.

3. Мәтінді оқып, қажетті белгілерді қойыңдар. Маңызды ақпараттың астын сызыңдар «__». Келіскен пікірдің жанына немесе үстіне «+» белгісін

қойыңдар. Келіспеген пікірдің жанына немесе үстіне «Х» белгісін қойыңдар. Түсінбеген мәліметтің қасына «?» белгісін қойыңдар.

4. Сырымның: «Ел екенімізді білдіріп, ертеңгі күні өзіміз өткізгелі отырған ұлы жиынымызды өзіміз «Халық кеңесі» деп атайықшы осы! Ата-сына нәлет, «бетеге кеткенімен, бел қалады; бектер кеткенімен, ел қалады»; хан қашқанымен, халық орнында ғой, әйтеуір! Сол халықтың бас қосқан ұлы жиынын неге «Халық кеңесі» атамасқа?! Халықтан ұлы не бар? Керек десеңіз, «Халық – Құдайдың өзінен бір-ақ жас кіші!» демей ме, біздің қазақ!», – деген пікірімен келісесіңдер ме? Ой-пікірлеріңді нақты деректерге сүйене отырып жазыңдар.

Келісемін, өйткені ...

Келіспеймін, себебі ...

ӘДЕБИЕТТАНУ ТЕРМИНДЕРІНІҢ СӨЗДІГІ

Автор – әдеби шығармаларды тудырушы нақты тұлға.

Азаматтық лирика – лириканың заман жайын, әлеуметтік мәселелерді қозғайтын үлкен бір саласы. Өмір жөнінде, халықтың тағдыры туралы ой-толғамдар ақынның өз көңіл күйімен терең ұштасып, өзінің өмірге қатынасын суреттеу арқылы көрінеді.

Айтыс – халық ауыз әдебиетінің ерекше бір түрі. Айтыс – сөз сайысының, өнер жарысының жоғары түрі. Айтыс түрлері: бәдік айтыс, жануарлар мен адам айтысы, жұмбақ айтыс, салт айтыс. Салт айтыстың екі түрі бар: қыз бен жігіт айтысы және ақындар айтысы.

Ақ өлең – өлең тармақтары соңындағы сөздердің дыбыстары үйлеспей, қабыспай, ұйқасы белгісіз қалыпта, «ақ» күйінде қалған ұйқассыз өлең үлгісі.

Ақын – поэзиялық туындыларды ауызша суырыпсалма түрінде немесе жазып шығаратын сөз өнерінің иесі.

Алғы сөз – белгілі бір шығармаға арналып жазылған түсініктеме.

Аллегория – (пернелеу) – жан-жануарларға адамның мінез-құлық сипатын беру. Мысалы: қоян – қорқақ, түлкі – қу, арыстан – озбыр.

Аллитерация – шығармадағы дауыссыз дыбыстардың қайталануы.

Анафора – өлең жолының немесе тармақтарының үнемі бір сөзбен басталып, қайталануы.

Анекдот – қысқа күлдіргі әңгіме.

Аннотация – аңдатпа – кітаптың, топтаманың, жинақтың, қолжазбаның мазмұнын оқырманға қысқаша баяндау.

Антитеза (шендестіру) – қарама-қарсылық, салыстыра суреттеу.

Антология – ақындардың таңдамалы өлеңдер жинағы.

Антоним – бір-біріне қарама-қарсы мәнді сөздер.

Аңдату – әдеби шығарманың беташары, негізгі оқиғаға қатысы жоқ кіріспе бөлігі.

Аңыз – тарихи шындыққа негізделген, бірақ уақыт өте келе көркем шығармаға айналып кеткен әңгіме.

Арбау өлең – ауыз әдебиетіндегі тұрмыс-салт жырларының бір түрі.

Арнау – белгілі бір адамның бейнесін, мінез-сипатын суреттеу мақсатымен жазылған дербес поэзиялық туынды.

Ассонанс – өлең құрылысында дауысты дыбыстардың қайталануы.

Ауыз әдебиеті – ауызша таралған халықтық көркем-әдеби туындылардың жиынтығы.

Айшықтау – сөз тіркестерін дағдылы синтаксистік қалыптан гөрі өзгешелеу ораммен, айрықша айшықпен құру. Мұндағы мақсат біреу – сөздерге ерекшелеп, екпін, тыныс беру, сөйтіп, олардың оқырманға әсерін күшейту. Сөз айшықтары – сөйлеудің әсемдігін, мәнерлілігін, экспрессивтік мәнін күшейтетін синтаксистік құрылымдардың формалары, ұзақ уақыт бойы қалыптасқан, жиі қолданылатын амал-тәсілдер. Оларға: шендестіру, қайталау, параллелизм, риторикалық сұрақ-жауап, дауыс ырғағы т.б. жатады. Айшықтаудың бір түрі – риторикалық айшықтар. Мұнда қойылған сұрақтарға автор жауап күтпейді, өйткені олар ешқандай жауапсыз-ақ түсінікті, өзінен-өзі анықталады.

Әдебиет – «үлгілі сөз», оқиғаны көркем сөзбен суреттеп жеткізетін өмір айнасы, өнердің негізгі бір түрі, сөз өнерінің ғылыми атауы, оқиғаны сөзбен суреттеп жеткізетін туынды, адамның рухани байлық жасау құралы.

Әдебиет теориясы – әдебиетті, әдеби шығарманы зерттейтін ілім.

Әдеби қаһарман – көркем шығармада мінезімен, іс-әрекетімен, ой-толғамымен мейлінше нақтылы дараланып, бейнеленген тұлға. Ақын, жазушының, туындыгердің идеясын, ұстанымын жүзеге асырушы.

Әңгіме – оқиғаны баяндап айтуға негізделген, қара сөзбен жазылған шағын көркем шығарма. Әңгімеде, әдетте, бас-аяғы жинақы, тиянақты бір оқиға айтылады. Онда аса маңызды деген қысқа оқиға суреттеледі. Әңгіме кейіпкерлері көп болмайды. Сюжет желісі бір арналы ширақ келіп, тақырыбы мен идеясы айқын болады. Ол аз сурет арқылы көп жайды аңғартады, жазушыдан көркемдік шеберлікті талап етеді. Мұнда бір айтылған жайларға қайта оралуға, баяндауға, ұзақ суреттеуге орын жоқ. Онда адам, оның өмірі мен тағдыры, аса маңызды деген оқиға жинақы беріледі.

Әсірелеу – (гротеск) – әдеби шығарма оқиғасын шамадан тыс асыра суреттеу.

Баллада – лиро-эпостық сипаттағы шағын өлшемді сюжетті өлең.

Баяндау – көркем шығарма оқиғасын желілі түрде әдеби тілмен көркемдегіш құралдар арқылы әңгімелеп жеткізу.

Буын – өлең жолындағы дауысты дыбыстар саны.

Бунақ – өлеңдегі дауыс толқындарының арасы, өлеңнің ырғағы.

Гипербола – кез келген нәрсені, оқиғаны шамадан тыс асыра, ұлғайтып көрсету.

Градация – (дамыту) – алдыңғы сөзден соңғы сөзді, алдыңғы ойдан соңғыны асыра айту.

Ғақлия – дүние сыры терең таразыланған ой-пікірлер. Прозаның алғашқы нұсқа үлгілерінің бірі.

Ғұмырнама – жеке тұлғаның өмірі мен атқарған жұмыстар жылнамасы.

Дастан – өлеңмен де, қара сөзбен де айтылатын, белгілі бір сюжетке құрылған эпикалық жанр түрі.

Диалог – шығарма кейіпкерлерінің өзара кезектесе сөйлесуі.

Драма – оқиға тартыс не тартыстар желісіне жинақталып, кейіпкерлер әрекеті арқылы дамиды, театрға арналып жазылатын әдебиет тегінің бірі.

Ертегі – авторы белгісіз, халықтың дүниетанымын, тұрмысы мен салтын, әдет-ғұрпын, наным мен сенімін қиял тұрғысынан бейнелейтін ауыз әдебиетінің түрі.

Жазушы – кітап басып шығару ісі жүзеге асқаннан кейін пайда болған көркем әдебиетті жасаушы адам.

Жанр – өнердің барлық түрлерінде тарихи қалыптасқан іштей жіктелім жүйесі.

Жарапазан – ел арасында ораза ұсталатын рамазан айында айтылатын тұрмыс-салт жырларының бірі.

Жарғы – дәстүрлі қазақ қоғамындағы заңдар жинағының атауы.

Жар-жар – қыз ұзату тойы аяқталып, аттанар алдында айтылатын тұрмыс-салт жырларының түрі.

Жылнама – оқиғалардың болған жылы, күні бойынша баяндайтын маңызды жазба деректер.

Жыр – көне түркі тілінде «иыр»:

1) поэзиялық шығармалардың жалпы атауы. Көне түркі тіліндегі «иыр» сөзі қазіргі «поэзия» терминінің мағынасында қолданылған. Бұл атау дәл осы мағынада қазіргі қарақалпақ, қырғыз, ноғай, балқар, татар тілдерінде әлі күнге дейін қолданылады.

2) қазақ халық поэзиясындағы 7–8 буынды өлең өлшемі, поэзиялық шығарма жанры. Қазақ ауыз әдебиетіндегі батырлар жыры, тарихи жырлар, лиро-эпостық жырлар, жоқтаулар, жыраулар поэзиясы, толғаулар, термелер т.б. түгел дерлік поэзияның осы өлшемдегі үлгісіне құрылған.

Жырау – өз жанынан шығарып жыр айтатын және эпикалық дастандар мен толғауларды

орындайтын халық поэзиясының өкілі. Жырау атауы «жыр» сөзінен туындайды. Дәстүрлі қазақ қоғамында жыраулар халықтың рухани көсемі, қоғамдық қайраткері рөлін атқарды. Жырау жаугершілік заманда жорықтарға қатысып, батыр, қолбасы бола жүріп, ел қорғау, азаматтық тақырыптарға арналған өлең-жырлар туғызған.

Жыршы – жыр айтушы, таратушы. Жыршы жырды домбыраның не қобыздың сүйемелдеуімен, мақаммен, әнмен айтады, сондай-ақ эпикалық шығармаларды да орындайды. Олар бұрыннан белгілі халық дастандарын, поэмаларды айтып таратады. Кейбір жыршы өз жанынан да өлең-жыр шығарады. Жыршыны халық ақынмен, әншімен, шешенмен қатар қойып қадірлеген.

Идея – жазушының өзі көтерген әлеуметтік мәселелер, адамдар тағдыры арқылы айтпақ ойы, танытпақ шындығы.

Идиллия – қарекетсіз, қамсыз, қызық өмірді жырлайтын өлең.

Импровизация – латын тілінен аударғанда «кенеттен», «тұтқиылдан» деген мағынаны береді. Суырыпсалмалық – көркем туындыны орындау кезінде өнерпаздың аяқ астынан туындыға өз жанынан жаңалық қосып, оны орындауды жалғастырып әкетуі.

Поэтикалық импровизация – ақын немесе жыршының алдын ала дайындықсыз берілген тақырыпқа кенеттен жыр шығаруы. Қазақ ауыз әдебиетінің өкілдері, негізінен, суырыпсалмалық өнерге шебер болған. Ежелгі дәстүр бойынша жылдам әрі бөгетсіз өлең шығарып айта білмегенді халық ақын деп танымаған. Импровизацияның үздік үлгісі – ақындар айтысы.

Импровизацияға қатысты тағы бір ұғым бар. Ол – экспромт. Латын тілінде «дайын, әзір» деген мағына береді. Ақынның ешқандай дайындықсыз, ұшқыр ойынан туған немесе жазбаша аз көлемдегі өлең. Бұл өлеңдер әзіл-қалжың мағынасында кездеседі. Экспромт деген ұғым – жарқ еткен бір ойды ықшам түрде өлеңмен айту болса, суырыпсалып айту (импровизация) – көлемді өлең жырларды түгелдей табан астында бірден жанынан шығарып айту шеберлігі.

Ирония – көркем шығармадағы сырты сыпайы, іші толған ащы күлкі, мысқыл болып келетін өрнектеу тәсілі.

Кейіпкер – персонаж – көркем шығармада суреттелетін адам, әдеби образ. Әдебиетте адамның көркем образын жасағанда жазушы оның кескін-тұлғасын, іс-әрекетін, мінезін сол ортаның, дәуірдің өзгешеліктерін танытатын сипаттарымен қатар, өзіне ғана тән ерекшеліктерді де анық байқалатындай етіп суреттейді.

Кейіпкер бейнесін суреттеу үшін қоғамдық өмірді жан-жақты, терең зерттеп білу шарт. Әр кейіпкердің көркем бейнесі оның өз сөзі арқылы ашылады. Көркем шығармада жан-жақты толық суреттелетін негізгі тұлға – басты кейіпкер.

Кейіптеу – жансызға жандының қасиеттерін беріп суреттеу.

Композиция – шығармадағы оқиғалардың белгілі бір заңдылықпен орналасып, тақырыппен идеяның үндесуін қамтамасыз ететін көркем шығарма құрылысы.

Көркем әдебиет – қоғамдық өмір шындығын образды тіл өнері арқылы суреттеп бейнелейтін поэзиялық, прозалық, драмалық шығарма түрі.

Көркем бейне – шығармадағы кез келген кейіпкерді бейнелеп айту, әдеби шығармада жинақталған түрде суреттелетін өмір құбылысының нақтылы көрініс-қалпы, кейіпкердің қорытындылап жасалған тұлға-бейнесі.

Көркемдік әдіс – өмір құбылыстарының көркем шығармада бейнелеу ерекшеліктері.

Көркем сөз – эстетикалық мәні күшейтілген, әсерлі, бейнелі сөз.

Көңіл күй лирикасы – лирикалық өлеңнің жан толғатып, көңіл тербететін, сезім оятқыш түрі. Ақындардың көңіл күй лирикасы автордың өз тағдырын, қуаныш қайғысын қоғамдық өмір,

заман, дәуір туралы ой толғаныстарымен терең қабыстырып, ұштастыра білуімен құнды.

Қазақ әдебиеті – қазақ халқының ғасырлар қойнауынан ұрпақтан ұрпаққа жеткен рухани, мәдени мұрасы, сөз өнерінің асыл қазынасы.

Қайталау – сөз әсерін, айтар ойды күшейте түсу үшін бір сөзді немесе сөз тіркесін сан рет қайталап қолдану тәсілі.

Қара өлең – қазақтың ежелгі өлең түрі.

«Қара сөз» деген атау өлең сөзден бөлек шығарма мағынасын білдіреді. Өлең өнерін қазақ қара сөз демейді. Қара сөз «проза» деген мағынада айтылған. Қара сөз – еркін ой білдіру формасы.

Қара сөздердің кейбірінде очерктік, шежірелік, зерттеушілік сипат болса, енді бірінде өсиет-өнеге, философиялық немесе көсемсөздік ойтолғау сарыны бар, тағы бірі көпшілікпен, оқырманмен кеңесу, сұрақ-жауап түрінде әңгімелесу үлгісінде жазылған.

Абай қарасөздерінде өз тұсындағы қазақ қоғамындағы түрлі өзекті әлеуметтік, моральдық т.б. мәселелерді: халықты өнер-білімге, ынтымақ-бірлікке үндеу, еңбек пен кәсіп, ұрпақ тәрбиесі, адамгершілік жайы, ұлт бойындағы ұнамсыз, кеселді қылық, мінез, дағдыларды сынау мәселелері көтеріледі.

Қарғыс – адамның жәбірлеушісіне айтқан кейіс сөзі, лағынеті.

Қолжазба – автордың біреуге өз қолымен жазып берген ескерткіш жазуы немесе өз қолымен жазған қолжазба мәтіні.

Лирика – адамның әртүрлі көңіл күйін білдіретін сыршыл өлең түрі. Лирика саяси лирика, азаматтық лирика, философиялық лирика, табиғат лирикасы, махаббат лирикасы деп бөлінеді.

Лирикалық кейіпкер – поэзиялық шығармалардағы адам бейнесі. Лирикалық туындылардың бас қаһарманы – ақынның өзі. Сондықтан ақынның өзі лирикалық кейіпкер болады. Лирикалық кейіпкердің ой-сезімі, тағдыры өз заманында суреттелсе, соғұрлым ол типтік қасиеттері мол, сомдап жасалған ірі тұлғаға айналып, дәуірдің көрнекті өкілі болып шығады. Ақын өлеңді өз атынан айтқанда лирикалық кейіпкердің бейнесі жасалады. Себебі ол ақынның өз бейнесі жинақталған лирикалық кейіпкердің бейнесі болып шығады. Ақын қоғам өмірі, заман, адам туралы толғанғанда, өзін «мен» деп, «біз» дей отырып, сол ортаның адамы, белгілі бір ұрпақ буынының өкілі ретінде сезінеді.

Лирикалық шегініс – көркем шығарма авторының кейіпкерлерге, оқиғаларға байланысты өзінің ойы мен сезімін білдіру.

Литота – затты, құбылысты мүлде құлдырата, кішірейтіп суреттеу.

Мадригал – жым-жырт, рақат тірлікті жырлау, француз тілінен аударғанда «малшының сазы» деген мағынаны білдіреді.

Мазмұн – шығармада өрнектелген өмір шындығы.

Мақал – көлемі шағын, мазмұны кең, тілі өткір, мағынасы терең, тұжырымдалған ой, даналық қорытынды жасалған ауыз әдебиетінің түрі.

Мәтел – жанамалап, нұсқай салу түрінде айтылған тұжырымды ой.

Метафора немесе ауыстыру – сөз мәнін өңдеп өзгертіп айту. Суреттеліп отырған затты не құбылысты айқындай, ажарландыра түсу үшін оларды өздеріне ұқсас өзге затқа не құбылысқа балау, сөйтіп мағынасын үстеу, мазмұнын тереңдетіп, әсерін күшейту. Метафораның жасалу жолдары:

1. Жалғаусыз, жұрнақсыз бір нәрсені екінші нәрсеге балау, салыстыру, ұқсату арқылы жасалады. Мысалы:

Гималай – көктің кіндігі,

Гималай – жердің түндігі. (І. Жансүгіров)

2. -мын, -мін, -бын, -бін, -пын, -пін, -сың төрізді жіктік жалғаулары арқылы жүзеге асады. Мысалы: Мен жаралы жолбарыспын.

3. еді, едім, едің, екен, ем сияқты көмекші етістіктердің көмегімен туындайды. Мысалы: Сен жаралы жолбарыс ең, мен киіктің лағы ем.

4. бейне, тең секілді сөздер арқылы жасалады. Мысалы: Қайғың болар шермен тең, Қара көңілім жермен тең. (Абай).

Метонимия – өзара байланысты ұғымдар мен шартты сөздердің бірінің орнына бірін алмастыра қолдану тәсілі.

Монолог – сөз өнерінде кейіпкердің ішкі жай-күйін, толғаныс-тебіренісін бейнелеу мақсатында қолданылатын тәсіл, сөйлеуші өз ойын бір немесе бірнеше адамдарға арнап айтатын ауызша сөйлеу әрекеті. Монологтің ерекшелігі – бір адамның ойының, сөзінің көрініс табуы. Мәтінде монолог диалог үлгісінде де, диалогпен араласып та келе береді. Монолог жазбаша түрде де кездеседі. Екі жағдайда да (ауызша және жазбаша) негізгі ерекшелігі – бір адамның сөйлеуі немесе бір адамның ойы. Монолог – әдеби шығармаларда, әсіресе, драмалық туындыларда кейіпкердің ішкі көңіл күйін білдіретін толғау сөзі, кейіпкерді сөйлету тәсілі.

Мінездеу – кейіпкердің мінез бітімі, көркем образдың өзегі, негізгі арқауы. Кейіпкердің рухани әлемін, жан сырын, идеясын, күрес жолын, мақсатын, іс-әрекетін нанымды бейнелеу

арқылы ашады. Әдебиетте тура және жанама мінездеу деген түсінік бар.

Тура мінездеу – бұл автор мінездемесі. Адамды бір сөзбен де мінездеуге болады. Мысалы, сараң болса – Қарабай, аңқау болса – Мырқымбай, жалқау, өтірікші болса – Судырахмет дейміз.

Кейіпкерге қатысты құбылыстар мен заттарды суреттеу арқылы қаһарман бейнесін ашып көрсетуді жанама мінездеу дейді.

Мысал – тәрбиелік мәндегі шағын аллегориялық шығарма.

Мақала – өмірдің әлеуметтік, экономикалық, өндірістік, ғылыми, сондай-ақ басқа да рухани өмір деректерін арқау ететін шығарма түрі. Мақаланың түрлері көп: баяндау, пайымдау, түсіндірме, қиял және т.б.

Образ – көркем шығармадағы сөзбен сомдалған кез келген құбылыс. Көбінесе әдеби қаһарман бейнесі.

Ода – мадақ жыры.

Омоним сөздер – айтылуы, жазылуы бірдей, бірақ мағыналары бөлек сөздер.

Өлең – арнайы шумақ, тармақ, ұйқас, буын, бунақ қалпын сақтаған, белгілі бір өлшеммен, үйлесімді ырғақпен ұйқасып келетін, кейіпкер көңіл күйіне неғұрлым терең үңілетін поэзиялық жанр түрі.

Өлең құрылысы – өлең сөзде қолданылатын өлшем-өрнектердің жасалу жүйесі.

Өлең ұйқасы – өлең тармағының соңындағы буындардың үйлесуі.

Өлеңші – өлеңді айтушы, таратушы.

Өсиет өлең – көпшілікке айтылатын кеңес, өсиет.

Пастораль – малшы сазының бір түрі.

Пейзаж (француз тілінде «мекен», «өлке») – белгілі бір жердің, мекеннің, табиғаттың көрінісі. Пейзаж – әдеби шығармаларда жаратылыстың, яғни табиғаттың әсем көрінісі, көркемдік бейнесі. Көркем әдебиеттегі табиғат суреті – пейзаж деп аталады. Тақырыпты толығырақ ашу үшін пейзаж кескіндеме жанрының басқа түрлерінде де (портрет, баталия жанры т.б.) қолданылады. Пейзажда суретшінің сезімі, көңіл күйі, түсінігі, табиғатқа деген эстетикалық, этикалық көзқарасы аңғарылады.

Повесть – көлемі жағынан әңгімеден үлкен, романға жақын, баяндау түрінде қара сөзбен жазылған оқиғалы көркем шығарманың түрі.

Полисемия – сөздің көпмағыналылығы.

Портрет – француздың «бейнелеу», «бейнеленген» деген сөзінен алынған, өмірдегі немесе өмірде болған бір адамды немесе адамдар тобын бейнелеу немесе суреттеп жазу. Портрет –

әдеби кейіпкердің сырт көрінісін, кескін-кейпін, бой-тұлғасын суреттеу.

Портрет бейнелеу өнерінде – кескіндеме, мүсін, графика, фото өнерінің басты жанрының бірі болып табылады. Нақты адамның тұрсыпатын бейнелеу портреттің негізгі белгісіне саналады.

Көркем әдебиеттегі портрет адамның сыртқы тұрпатын сипаттаумен ғана шектелмей, оның рухани ішкі әлемін ашумен қатар, сол тарихи дәуірдің, ұлттың, әлеуметтік ортаның қайталанбас өкілі екендігін шынайылықпен бейнелейді.

Поэма (грек – «туынды») – орта көлемді эпикалық түрге жататын, өмірде болған не болуға тиіс күрделі құбылыстар мен келелі оқиғаларды, алуан-алуан адамдар тағдыры мен заман шындығын көлемді, желілі эпикалық не лирикалық сипаттағы өлеңмен суреттейтін жанр.

Поэмалар сюжетті, сюжетсіз болып бөлінеді. Образдарын эпикалық, лирикалық, романтикалық, реалистік т.б. деп бөлуге болады.

Поэма белгілі бір оқиғаны жыр, толғау түрінде өлеңмен баяндайды. Поэмада оқиға желісі ширақ өрістеп, кейіпкерлердің образдары олардың іс-әрекеті, ішкі сезімі, жан дүниесі арқылы ашылады. Қазақ әдебиетіндегі поэманың алғашқы нұсқаларына батырлар жыры жатады.

Проза – қара сөзбен жазылған көркем шығарма.

Пролог – көркем шығарманың оқиға мазмұны мен мәнін оқырманға таныстыратын кіріспе.

Прототип – түптұлға – әдеби шығармада кейіпкер бейнесін жасауға тірек, негіз болған адам, түпкі тарихи тұлға.

Психологиялық параллелизм – кейіпкердің көңіл күйін табиғат құбылыстарымен байланыстыра бейнелеп, суреттеу тәсілі.

Реализм – көркем шығармада болмысты объективті түрде бейнелеу.

Риторика – шешендік өнер ілімі.

Риторикалық сұрау – ойды, сезімді әсерлі жеткізу үшін жауабы өзінен-өзі айқын нәрсені әсерлі леппен, сұрау түрінде айту. Риторикалық сұрау жауапты қажет етпейді.

Роман – күрделі сюжетті, көбіне қара сөзбен, кейде өлеңмен жазылған кең көлемді эпикалық түр. Романның көлемі үлкен, мазмұны қат-қабат, сюжеті мен композициясы өте күрделі. Романның түрлері: тарихи роман, авантюрлік роман, ғажайып оқиғалы роман, детективті роман, психологиялық роман, тұрмыстық роман, педагогикалық роман.

Тарихи роман белгілі бір тарихи оқиғаға байланысты туған шығарма. Тарихи шығармаларда

оқиғаның дәлдігі сақтала бермейді, әр кезеңнің тарихи-әлеуметтік, қоғамдық-саяси бет-бедері көркемдік тұрғыдан қорытылып бейнеленеді. Бұл жанрда жалпыхалықтық мемлекеттік мүдделер басты сипат алады. Тарихи роман негізін тарихта болған оқиға желісі құрайды. Тарихи роман кейіпкерлері де өмірде болған адамдар.

Авантюралық роман. Бұл роман кейіпкерлері қауіп-қатерлі аса қорқынышты халдерді басынан өткізеді және ол қиыншылықты жеңіп шығады.

Роман-эпопея – күрделі, ірі оқиғаларды ұлттық-тарихи тұрғыдан суреттейтін, өмірді, оның әр алуан құбылыстарын, адамдар арасындағы қарым-қатынастарды кең қамтып, терең бейнелейтін роман.

Ғажайып оқиғалы роман. Бұл романдардың оқиғасы тез дамып, қиыннан шарықтап кетіп, барған сайын оқиғаға шиеленісе береді. Бұл роман жұртты тез қызықтыру үшін, көңіл аулау үшін жазылғандықтан, ондағы оқиғалар көпшілігінде тек қызықты ету мақсатымен құрылады.

Детективті роман – тыңшылық жөніндегі роман.

Психологиялық роман. Бұл оқиғаны адамның ішкі сезімін, терең, барынша қатты күйзелту жағдайында дамытады.

Тұрмыстық роман. Бұл негізінен үй тұрмысы, сол заманның салты, әдеті көрсетіледі. Мұндай роман XIX ғасырда көп болды.

Педагогикалық роман. Бұл романда негізгі оқиға желісі педагогикалық тәрбие беру мақсатында жасалады.

Романс – сүюді жырлау.

Романтизм – көркем шығармада өмірді, болмысты не тым құлдыратып, не мүлде өсіріп, өсірелеп, қиял дүниесіне бой алдыратын көркем әдіс түрі.

Синекдоха – (меззеу) – бүтіннің орнына бөлшекті, бөлшектің орнына бүтінді қолдану.

Синоним сөздер – айтылуы мен жазылуы әртүрлі, мағынасы жақын, ұқсас сөздер.

Сонет – құрылымы өлшеулі өлең.

Суреттеу – шығарма оқиғасын баяндау барысында оқиға болған жермен, кейіпкерлермен, оған қатысты нәрселермен таныстыруда қолданылатын көркем әдеби әдіс.

Сюжет – көркем шығармадағы оқиғалардың рет-ретімен баяндалып, бір-бірімен байланысып, біртұтас желіс құруы. Сюжет жоқ жерде композиция жоқ. Шартты түрде әдеби шығармада: сюжеттің басталуы – экспозиция-кіріспесі, сюжеттік байланыс – адамдар арасындағы әрекет басы, тартыстың басталуы, негізгі оқиғаның

туу себебі, сюжеттік даму, шиеленіс, шарықтау шегі – тартыстың өрістеп шыққан биігі, шешімі – жазушының өмір шындығына шығарған шешімі, үкімі, адамдар арасындағы қайшылықтардың бітуі. Композицияның құрамына кіретін сюжеттен тыс нәрселер: пролог – көркем шығарманы қабылдауға дайындық, эпилог – көркем шығарманы қорыту.

Сатира – құбылысты, оқиғаны немесе кейіпкерді өткір сынға алып, әжуаға айналдыратын көркемдік бейнелеу тәсілі және осы тәсілмен жазылған көркем шығарма. Қазақ поэзиясына сатира Абай өлеңдерімен кірді.

Стиль (грекше – *stylos*) деген терминнің мағынасы әртүрлі: көне римдіктер сырлы тақтаға сөз жазатын бір ұшы қалақша, бір ұшы сүйір таяқшаны стиль деген болса, кейін әркімнің қолтаңбасы, жазу өрнегі, одан бертін келе сөз мәнері, сөйлеу машығы, әр суреткерге тән өнер ерекшелігі стиль атанған.

Тақпақ – көлемі шағын, айтуға жеңіл өлеңдер.

Тақырып – жазушы көтерген әлеуметтік мәселе. Жазушы көркем шығармада өмірде болып жатқан оқиғалар мен оған қатысы бар адамдар тағдырын суреттей отырып бір немесе бірнеше әлеуметтік мәселені көтереді.

Тарихи жырлар – белгілі тарихи оқиғаға байланысты туған эпикалық шығармалар. Тарихи

жырларда оқиғаның дәлдігі сақтала бермейді, әр кезеңнің тарихи-әлеуметтік, қоғамдық-саяси бет-бедері көркемдік тұрғыдан қорытылып бейнеленеді.

Тармақ – буын саны тұрақты келетін өлең жолы.

Теңеу – заттың, құбылыстың қасиетін, сапасын ашу үшін екінші бір затпен, құбылыспен салыстыра сипаттау.

Терме – нақыл, өсиет айтуға негізделген, өмірдің жеке құбылыстарына байланысты қорытынды айтылатын өлең түрі.

Төл сөз – әдеби шығармада тікелей айтылған қалпын сақтап берілетін кейіпкер сөзі.

Төлеу сөз – кейіпкердің сөзін айтылған қалпын сақтамай, тек мағынасын ғана жеткізетін сөз.

Троп – сөз немесе сөз тіркесінің көркем шығармада тура мағынада емес, ауыспалы мағынада қолдану тәсілі.

Табиғат лирикасы – ақынның ішкі жан дүниесін оның әртүрлі табиғат құбылыстарын сезінуі, бейнелеп суреттеуі арқылы танылатын, адамның табиғатпен етене жақындығын көрсететін өлең-жырлар.

Толғау – көне дәуірлерде туып қалыптасқан поэзиялық шығарманың бір түрі, философия-

лық ой қорытудың ұлттық үлгісі, табан астында суырып салып айтуға құрылған лиро-эпикалық жыр. Толғау – күрделі, көлемді лирикалық туынды, сюжетсіз поэма.

Ұйқас – тармақтардың соңғы сөздерінің үндесіп келуі. Ұйқас түрлері: қара өлең ұйқасы, шұбыртпалы ұйқас, кезекті ұйқас, шалыс ұйқас, егіз ұйқас, ерікті ұйқас.

Шежіре – халықтың құрамына кіретін ру-тайпалардың тегін таратып, туысқандық дәрежесін айыратын тізбе.

Шешендік сөздер – қоғам өміріне, табиғат құбылыстарына байланысты терең ой, бейнелі шебер тілмен айтылған халық шығармасы, тапқырлық сөздер мен тұжырымдар.

Шумақ – аяқталған синтаксистік біртұтас ойды білдіретін жүйе.

Шендестіру немесе антитеза – бір-біріне кереғар құбылыстарды, мән-мағынасы әр тарап ұғымдарды, түр-түсі әр бөлек нәрселерді өзара бетпе-бет қою арқылы бұлардан мүлде басқа бір құбылыстың, ұғымның, нәрсенің суретін, сыр-сипатын, кескін-кейпін анықтау, аңғару, елестету.

Ішкі монолог – кейіпкердің ішкі ойы, өзіне қарата айтылған арнауы.

Философиялық лирика – қоғамдық болмыстың өзекті мәселелерінің ақын жазушы

шығармаларында көрініс табуы. Философиялық лирикаға жататын өлеңдерге философиялық толғаныстар, азаматтық-ағартушылық әуендер, адам және оның жан дүниесі, көзқарасы туралы сипат тән.

Ырғақ – бунақтардан құралған, өлеңдегі қимыл-әрекетті бір мөлшерде, бір қалыпта суреттеу.

Эвфемизм – арнайы жағымсыз, дөрекі сөздің орнына қолданылатын сыпайы сөз.

Экспозиция – көркем шығармада оқиға дамып-өрістейтін орынды, ортаны, кейіпкерді оқырманға алғашқы таныстыру.

Элегия – бір мұң, бір сыр аралас өлең.

Эпиграмма – жеке біреуді мінеп, мысқылдайтын сықақ өлең.

Эпиграф – әдебиетте жеке шығармалар алдынан немесе оның жеке тараулары алдынан келтірілген үзінді, өнеге сөздер, не өлең жолдары.

Эпизод – көркем шығарма сюжетіндегі өз алдына мәні бар, өзара байланысқан оқиғаның бір бөлшегі, көрінісі.

Эпилог – көркем шығарманы қорытындылайтын бөлім.

Эпиталама – жас жұбайларға арналған өлең.

Эпитафия – қабір басындағы өлең.

Эпитет – заттың, құбылыстың сипатын, сапасын айқындайтын суретті сөз.

Эпопея – бір немесе бірнеше тарихи дәуірдің типтік оқиғаларын кең көлемде суреттейтін, бірнеше ұрпақ өкілдерінің іс-әрекеттерін көркемдік тұтастықта баяндайтын поэзиялық не прозалық кесек туынды.

Эпос – суреттеп отырған өмір құбылыстарын және кейіпкер образын көркем әдебиеттің алуан түрлі әдістерін кең көлемде қамту арқылы бейнелейтін әдебиет тегі.

Эссе – тұрақталған, қалыптасқан тұжырымдарға жаңа қырынан қарап, тың болжамдар мен түйіндеулерге құрылатын көркем әдебиет жанры.

Эпифора – метафораның қиялға негізделіп айшықталған түрі. Айтылған ойдың әсерлілігін арттыру үшін фразалар соңындағы сөзді не дыбыстық тіркесті қайталаудан туатын айшықты орамдар.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Адамбаев Б. Халық даналығы. – Алматы, 1993.
2. Айбергенов Т. Шығармалары. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2013. 320 бет.
3. Ахметов З. , Шаңбаева Т. Әдебиеттану терминдер сөздігі. – Алматы, 1998.
4. Батыс Қазақстан облысы. Энциклопедия. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2002.
5. Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. Ақжол. – Алматы, 1991.
6. Бердібаев Р. Кәусар бұлақ. – Алматы, 1989.
7. Дербісәлі Ә. Даланың дана перзенттері. – Алматы, 2004.
8. Кекілбайұлы Ә. – Алматы, Он екі томдық шығармалар жинағы, 10-том, 145 бет. «Өлке» баспасы, 1999. – Т. Айбергенов туралы
9. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруна Ltd. » ЖШС, 2010.
10. Қазақстан ұлттық энциклопедиясы, 8-том, Қазақстан тарихы энциклопедиялық анықтама-лығы.
11. Қасымжанов А. Х. Ұлы дала зиялылары. – Алматы: Қазақ университеті, 1996. – 157 б.
12. Қирабаев С. «Ұлт тәуелсіздігі және Әдебиет». – Алматы. Ғылым, 2001.
13. Қосымова Г. Қазақ шешендік өнерінің негіздері. – Алматы, 2003.
14. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы, 2002.

15. Қасенов С. Шешендік тәсілдері. – Алматы, 1989.

16. Қаратаев М. «Қазақ поэзиясының Құлагері».

17. Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы: I том. // Құраст. : Қ. Жарықбаев, С. Қалиев. – Алматы: Рауан, 1994. – 320 б.

18. «Қазақстан» ұлттық энциклопедиясы, – Алматы, «Қазақ энциклопедиясы», 1998, 2-том.

19. Қазақ өнерінің антологиясы. Айтыс I том. «Күлтегін». Астана, 2014. 400 бет.

20. Өзбекұлы С. Қазақтың саяси-құқықтық ой-пікір тарихының өзекті мәселелері. – Алматы. Білім, 2004. – 128 б.

21. Садырбаев С. Халық әдебиетінің тарихи негіздері. – Алматы, 1995.

22. Саяси түсіндірме сөздік. – Алматы, 2007.

23. Сейдімбеков А. «Елтұтқа» кітабы.

24. Сүйіншәлиев Х. VIII–XVIII ғасырлардағы қазақ әдебиеті. – Алматы: Мектеп, 1989. – 280 б.

25. Тарихи тұлғалар. Танымдық-көпшілік басылым. Құрастырушы: Тоғысбаев Б. Сужикова А. – Алматы: «Алматыкітап» баспасы, 2009.

26. Уәлиханов Ш. «Таңдамалы». – Алматы: «Жазушы» баспасы, 1985.

27. Оңғарсынова Ф. 10 томдық жинақ. – Алматы, 2010

28. Т. Нұртазин, М. Қаратаев, Х. Әдібол. «Заман және әдебиет». Классикалық зерттеулер. – Алматы, 1998.

Мазмұны

II ТАРАУ.

АДАМ ЖАНЫНЫҢ ҚҰПИЯСЫ 4

Бейімбет Майлин 5

Ғабит Мүсірепов.....52

Төлеген Айбергенов 97

Фариза Оңғарсынова 117

Жиынтық бағалау тапсырмалары 136

III ТАРАУ.

МӘҢГІЛІК ЕЛ – МӘҢГІЛІК МҰРАТ 143

Несіпбек Айтұлы 144

Қажығали Мұханбетқалиұлы 163

Жиынтық бағалау тапсырмалары 209

Әдебиеттану терминдерінің сөздігі 220

Пайдаланылған әдебиеттер 244

Оқу басылымы

Сәуле Чапайқызы Тұрсынғалиева
Гүлмира Дәулетқазықызы Рыскелдиева

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ

2-бөлім

Арнайы мектептердің (сыныптардың)
көру қабілеті бұзылған (нашар көретін)
10-сынып оқушыларына арналған оқулық

Суретшілері А. Айтжанов, Д. Қдыров, Ә. Төлебиев

Бас редакторы Қ. Қараева

Редакторлары А. Ізет, Р. Акегожаева

Техникалық редакторы В. Бондарев

Көркемдеуші редактор Е. Мельникова

Бильд редакторы Ш. Есенкулова

Суретші-безендіруші О. Подопригора

Мұқабаның дизайны В. Бондарев, О. Подопригора

Беттегендер Л. Костина, Г. Илишева,

С. Сулейменова, Т. Макарова, Ә. Айтқұлова

«ӘБЕО орталығы» ЖШС-інде үлкейтілген қаріпке
бейімдеген: С. Н. Толеутаева

Басуға 00.00.2022 қол қойылды.
Есептік баспа табағы 00,00. Шартты баспа табағы 00,00.
Пішімі 70x100 ¹/₁₆. Офсеттік қағаз.